

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΠΙΤΣΙΑΚΟΥ ΑΝΔΡΟΝΙΚΗ

*«ΤΟ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ
ΓΛΥΠΤΟΥ ΔΙΑΚΟΣΜΟΥ ΤΟΥ
ΗΦΑΙΣΤΕΙΟΥ»*

ΕΠΟΠΤΕΣ: ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΛΕΒΕΝΤΗ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ-ΑΙΝΙΑΝ

ΒΟΛΟΣ 2003

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.: 2803/1
Ημερ. Εισ.: 22-04-2004
Δωρεά: _____
Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ – ΙΑΚΑ
2003
ΠΠ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000072359

Περιεχόμενα:

	σελ.
Πρόλογος.....	1
Εισαγωγή.....	2
Κεφάλαιο I	
Μετόπες του Ηφαιστείου.....	7
Κεφάλαιο II	
Ζωφόροι του Ηφαιστείου.....	17
Κεφάλαιο III	
Αετώματα και Ακρωτήρια του Ηφαιστείου.....	26
Κεφάλαιο IV	
Το εικονογραφικό πρόγραμμα του γλυπτού διακόσμου του Ηφαιστείου.....	38
Γενική Βιβλιογραφία.....	50
Κατάλογος Εικόνων.....	52

Πρόλογος:

Η πτυχιακή εργασία που ακολουθεί διαπραγματεύεται το θέμα του γλυπτού διακόσμου του Ηφαιστίου και κυρίως τις απόψεις που έχουν διατυπωθεί για το θέμα αυτό και τις ερμηνείες που έχουν δοθεί από την αρχή της έρευνας ως σήμερα στο πλούσιο αυτό εικονογραφικό πρόγραμμα.

Ο στόχος της εργασίας αυτής είναι να εξεταστεί το σύνολο και το συμβολικό περιεχόμενο του εικονογραφικού προγράμματος του γλυπτού διακόσμου του ναού του Ηφαιστού και της Αθηνάς στην Αρχαία Αγορά των Αθηνών και να παρουσιαστούν και να αντιπαρατεθούν συνολικά όλες οι ερμηνείες σχετικά με την ταύτισή του.

Οι επόπτες της πτυχιακής εργασίας είναι η Κα Ιφιγένεια Λεβέντη και ο Κος Αλέξανδρος Μαζαράκης – Αινιάν. Η εκπόνηση της εργασίας διήρκησε σχεδόν ολόκληρο το τελευταίο έτος των μαθημάτων και κυρίως κατά την διάρκεια του καλοκαιριού και θα υποβληθεί στο τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Η έρευνα που έγινε βασίστηκε κυρίως σε αγγλική και γερμανική βιβλιογραφία, τόσο μονογραφίες όσο και άρθρα από αρχαιολογικά περιοδικά, υλικό το οποίο συγκέντρωσα κυρίως από τις βιβλιοθήκες του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, της Αρχαιολογικής Εταιρείας και της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής των Αθηνών.

Τέλος θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τους καθηγητές μου και ιδιαίτερα την Κα Ιφιγένεια Λεβέντη για την πολύτιμη βοήθειά της σε όλη την διάρκεια εκπόνησης της εργασίας.

Εισαγωγή:

Πάνω από το δυτικό τμήμα της Αγοράς των Αθηνών, στον Αγοραίο Κολωνό και σύμφωνα με τον Πausανία «υπέρ τόν Κεραμεικόν καί στοάν τήν καλουμένην βασιλείον» (1, 14, 6) σώζεται ο πιο καλοδιατηρημένος ναός της Ελλάδας, ο ναός του Ηφαίστου και της Αθηνάς Ηφαιστείας/Εργάνης και οι δύο προστάτες της τεχνικής επιδεξιότητας και που σύμφωνα με μια μυθική εκδοχή συνδέονταν με έναν όχι πολύ αρμονικό γάμο.

Για πολλά χρόνια το μνημείο θεωρούνταν ναός αφιερωμένος στον Θησέα λόγω της προβολής του Θησέα στον γλυπτό διάκοσμό του και την σχεδόν ανύπαρκτη παρουσία του Ηφαίστου. Εξαιτίας αυτής της λανθασμένης ερμηνείας, η συνηθισμένη ονομασία ως και σήμερα παραμένει «Θησειό», ενώ το πραγματικό ιερό του Θησέα στην Αθήνα παραμένει αταύτιστο. Ωστόσο επιγραφές και κυρίως τα εργαστήρια αγγειοπλαστικής και μεταλλουργίας που βρέθηκαν στην περιοχή κοντά στον θεό προστάτη τους, οδήγησαν την έρευνα στην νεότερη ερμηνεία.¹

Μία άλλη προσπάθεια απόδοσης του μνημείου ήταν της Harrison, η οποία ταύτισε το μνημείο με το ναό της Άρτεμης Ευκλείας. Τα βασικά επιχειρήματά της βασίστηκαν στην περιορισμένη παρουσία του Ηφαίστου στον γλυπτό διάκοσμο του ναού σε συνδυασμό με την προβολή του Θησέα και του Ηρακλή σε αυτόν καθώς και στην περιγραφή του Πausανία (1, 14, 5), ο οποίος τοποθετούσε στον χώρο αυτό το ναό της Ευκλείας.² Βέβαια η άποψη αυτή δεν έγινε γενικά αποδεκτή από το σύνολο των ερευνητών, οι οποίοι υποστηρίζουν, σχεδόν με απόλυτη βεβαιότητα, ότι πρόκειται για το ναό του Ηφαίστου.

Ο ναός του Ηφαίστου ξεχωρίζει μέσα στον χώρο της Αρχαίας Αγοράς, που κάποτε αποτελούσε το κέντρο της πόλης. Στα βυζαντινά χρόνια μετατράπηκε σε εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, από όπου προέρχονται και τα υπολείμματα αψίδας στον σηκό.³

Το Ηφαιστείο είναι ένας περίπτερος (6 X 13 κίονες) δωρικός, διπλός εν παραστάσι ναός. Η ανωδομή του μνημείου είναι κατασκευασμένη από

¹ Gruben 2000, 230.

² Harrison 1978, 220. Βλ. Λαμπρινουδάκης 1986, 68, για την πιθανή τοποθέτηση ναού Ευκλείας στα Βόρεια της Ακρόπολης.

³ Gruben 2000, 230.

πεντελικό μάρμαρο, από παριανό μάρμαρο είναι κατασκευασμένες οι μετόπες, οι ζωφόροι, τα αετώματα και τα ακρωτήρια, ενώ από πειραιϊκό πώρο η πρώτη βαθμίδα της κρηπίδας.⁴

Το μνημείο κατασκευάστηκε σχεδόν ταυτόχρονα με τον Παρθενώνα και παρουσιάζει πολλά κοινά στοιχεία με το ναό της Ακρόπολης. Το γεγονός ότι οι βασικές αναλογίες του Ηφαιστείου είναι όμοιες με τις αναλογίες του Παρθενώνα (4:9) δημιουργεί το ερώτημα αν πρόκειται για μια απλή μίμηση ή μήπως οι δημιουργοί του Παρθενώνα είχαν κάποια σχέση και με το ναό στην Αγορά;⁵

Όσο αφορά στο εσωτερικό του οικοδομήματος, ο πρόναος είναι βαθύτερος του οπισθόδομου και το ίδιο συμβαίνει και με το ανατολικό πτερό, που έχει βάθος δύο μεταξονίων σε αντίθεση με το δυτικό, το οποίο έχει βάθος ενάμισι μεταξόνιο. Η ζωφόρος του προνάου εκτείνεται εσωτερικά ως την περίσταση καθώς ο τρίτος κίονας του πτερού συμπίπτει με τον άξονα της ζωφόρου, δημιουργώντας έτσι έναν εγκάρσιο εσωτερικό χώρο πριν από την είσοδο στον σηκό (εικ.1).⁶

Σύμφωνα με την σύγχρονη έρευνα η επέκταση του ανατολικού πτερού⁷ δεν αποτελούσε μέρος του αρχικού σχεδίου, αλλά πιθανόν υπήρξε επιρροή από το σχέδιο του Παρθενώνα ως προς την τάση για διεύρυνση του εσωτερικού χώρου των ελληνικών ναών. Ο αρχιτέκτονας του Ηφαιστείου, γνωστός ως «αρχιτέκτονας του Θησείου», στον οποίο αποδίδονται άλλοι τρεις ναοί στην Αττική, συγγενείς του Ηφαιστείου, οι ναοί του Ποσειδώνος στο Σούνιο, του Άρεως στις Αχαρνές και της Νεμέσεως στον Ραμνούντα, πιθανότατα επηρεάστηκε από το σχέδιο του Παρθενώνα σε σχέση με την εσωτερική κιονοστοιχία που ίσως υπήρχε στο ναό. Η εσωτερική δίτονη κιονοστοιχία σε σχήμα Π, για την οποία δεν γνωρίζουμε με απόλυτη βεβαιότητα ότι υπήρχε στο εσωτερικό του ναού, προστέθηκε ίσως σε μια προχωρημένη οικοδομική φάση του ναού, ακολουθώντας το σχέδιο του Ικτίνου. Με την κιονοστοιχία αυτή βέβαια προέκυψε ένας πολύ μικρότερος χώρος, γεγονός που οδήγησε τον δημιουργό να τοποθετήσει τις κιονοστοιχίες

⁴ Λαμπρινουδάκης 1986, 63.

⁵ Gruben 2000, 231.

⁶ Λαμπρινουδάκης 1986, 63-64.

όσο το δυνατόν πιο κοντά στους τοίχους, για να εξοικονομηθεί έτσι χώρος για τα λατρευτικά αγάλματα.⁷

Ο ναός του Ηφαίστου φαίνεται να ολοκληρώθηκε σε τρεις περιόδους. Στην πρώτη περίοδο, περίπου στα 445 π. Χ. ανήκουν οι γλυπτές μετόπες καθώς και τα γλυπτά του ανατολικού αετώματος. Στην δεύτερη, μετά τα 435 π. Χ. ανήκουν οι δύο ιωνικές ζωφόροι, η διαμόρφωση του εσωτερικού χώρου και τα γλυπτά του δυτικού αετώματος και στην τρίτη περίοδο, μετά το 421 π. Χ. η σίμη και τα ακρωτήρια καθώς και τα λατρευτικά αγάλματα του Ηφαίστου και της Αθηνάς.⁸ Ο Δεληβορριάς πρόσφατα πρότεινε μία προ του 450 π.Χ. έναρξη των εργασιών για τις μετόπες και θεώρησε το οικοδομικό πρόγραμμα του Ηφαιστείου Κιμώνειο ως προς τη σύλληψη, που διακόπηκε για μεγάλο διάστημα λόγω των εργασιών στον Παρθενών που άρχισαν το 447 π.Χ.⁹ Βέβαια τα παραπάνω δεδομένα δεν είναι εντελώς σαφή καθώς έχουν διατυπωθεί διάφορες αποκλίσεις σχετικά με την χρονολόγηση του μνημείου και των αρχιτεκτονικών γλυπτών του.

Ήδη από τον 19^ο αιώνα πολλοί ερευνητές θέλησαν να ασχοληθούν με το ναό του Ηφαίστου και πιο συγκεκριμένα με τον γλυπτό διάκοσμο του μνημείου, θέμα το οποίο παραμένει έως σήμερα επίκαιρο καθώς δεν έχουν ταυτιστεί με απόλυτη ακρίβεια όλα τα γλυπτά σύνολα που απαρτίζουν το ναό.

Ερευνητές όπως ο Müller ή ο Sauer, προσπάθησαν να «αποκρυπτογραφήσουν» τις παραστάσεις του αρχιτεκτονικού διακόσμου του Ηφαιστείου και παράλληλα προχώρησαν σε κάποια αποκατάσταση των θεμάτων με σχέδια που δημιούργησαν οι ίδιοι ύστερα από την ενασχόλησή τους με το θέμα.

Συστηματικότερες έρευνες ωστόσο πραγματοποιήθηκαν κατά την διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, οπότε οι ανασκαφές στον χώρο της Αγοράς έφεραν στο φως περισσότερα ευρήματα. Για παράδειγμα μελετητές όπως ο Thompson και η Harrison ασχολήθηκαν κυρίως με τα αετώματα του ναού, τα οποία ίσως αποτελούν το πλέον προβληματικό τμήμα του οικοδομήματος. Με τα αετώματα, αλλά και τις ζωφόρους ασχολήθηκε σχετικά πρόσφατα και ο Δεληβορριάς, όπου και αυτός, όπως και οι προγενέστεροί του ερευνητές,

⁷ Gruben 2000, 233-234.

⁸ Λαμπρινουδάκης 1986, 65.

⁹ Delivorrias 1997, 93-96.

προχώρησε στην αποκατάσταση των θεμάτων που απεικονίζονταν στο ναό του Ηφαίστου.

Τα προβλήματα που προκύπτουν από την ενασχόληση με το μνημείο είναι κυρίως η ταύτιση όχι τόσο των μετοπών και της δυτικής ζωφόρου, όσο του υπόλοιπου γλυπτού διακόσμου.

Έχει γίνει γενικά αποδεκτό από όλους τους ερευνητές ότι στις δέκα μετόπες της ανατολικής πλευράς απεικονίζονται άθλοι του Ηρακλή, ενώ στις οχτώ μετόπες, οι οποίες είναι τοποθετημένες ανά τέσσερις στην ανατολική πλευρά των δύο μακρών πλευρών, απεικονίζονται άθλοι του Θησέα.

Επίσης αναμφισβήτητη είναι και η παράσταση της δυτικής ζωφόρου, όπου απεικονίζεται μια Θεσσαλική Κενταυρομαχία (εικ.3β). Το πρόβλημα ξεκινά με την ανατολική ζωφόρο του Ηφαιστείου (εικ.3α), όπου η έρευνα δεν έχει καταλήξει ως σήμερα ποιο ακριβώς ήταν το θέμα που απεικονιζόταν εκεί. Μία άποψη ήταν ότι στην ανατολική ζωφόρο απεικονιζόταν μάχη του Θησέα εναντίον των Παλλαντιδών για την κυριαρχία της Αθήνας. Επίσης έχει διατυπωθεί και η θεωρία σχετικά με κάποιο επεισόδιο από τον Τρωικό κύκλο, ίσως της μάχης των Ελλήνων και Τρώων στον Σκάμανδρο ποταμό ή ακόμη της μάχης μεταξύ Ερεχθέως και Εύμολπου, σύμφωνα με νεότερη ερμηνεία. Μία μορφή στο κέντρο της σύνθεσης, η στάση της οποίας θυμίζει την στάση του Αριστογείτονα από το Σύνταγμα των Τυραννοκτόνων και που σύμφωνα με πολλούς ερευνητές έχει ταυτιστεί με τον Θησέα¹⁰ (εικ.7), ίσως αποτελεί το κλειδί για την ερμηνεία της σύνθεσης της ανατολικής ζωφόρου.

Αναπάντητο έχει μείνει επίσης και το ερώτημα για το θέμα που απεικονιζόταν στα δύο αετώματα του μνημείου, για τα οποία γνωρίζουμε ότι υπήρχε γλυπτή διακόσμηση λόγω της ύπαρξης τórμων και κοιλοτήτων ένθεσης πλίνθων στα οριζόντια γείσα των αετωμάτων. Για τις παραστάσεις των αετωμάτων έχουν διατυπωθεί πολλές απόψεις όπως για παράδειγμα η Γέννηση του Εριχθονίου, ο Ήφαιστος με την Θέτιδα ή μία Κενταυρομαχία. Έχουν επίσης προταθεί ως θέματα η Αποθέωση του Ηρακλή, η Γέννηση της Αθηνάς από το κεφάλι του Δία καθώς και μια Ιλίου Πέρις. Όλες οι παραπάνω υποθέσεις έχουν βασιστεί σε θραύσματα που έχουν βρεθεί σε ανασκαφές στην Αγορά, αλλά καμία δεν έχει επιβεβαιωθεί με ακρίβεια έως σήμερα, καθώς το ποσοστό των σωζόμενων αετωματικών γλυπτών είναι μικρό.

¹⁰ Boardman 1993, 174, εικ. 112, αρ. 15. Delivortias 1997, 86, εικ. 4, μορφή E15.

Αταύτιστα έχουν παραμείνει και τα ακρωτήρια του ναού, τα οποία αποτελούσαν, σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές μια ομάδα Εφεδρισμού ή κατ' άλλους αποτελούσαν Νίκες ή μία σκηνή απαγωγής.

Όλα τα παραπάνω προβλήματα αναλυτικά εξετάζονται στην εργασία που ακολουθεί. Η έρευνα σχετικά με τον γλυπτό διάκόσμο του Ηφαιστίου ξεκινά με την διαπραγμάτευση των θεμάτων των μετοπών του μνημείου, τους άθλους του Ηρακλή και του Θησέα. Γίνεται η παρουσίαση των θεμάτων και η ταύτιση των μορφών, ενώ παράλληλα γίνεται προσπάθεια να λυθεί το πρόβλημα της αναγνώρισης των μορφών του Περιφήτη¹¹ και του Προκρούστη¹².

Στο επόμενο κεφάλαιο παρουσιάζονται αναλυτικά και κατά χρονολογική σειρά οι απόψεις σχετικά με την ταύτιση των δύο ζωφόρων του Ηφαιστίου. Έχουμε ήδη αναφέρει ότι στη δυτική ζωφόρο απεικονίζεται μια Θεσσαλική Κενταυρομαχία κι αυτό το γνωρίζουμε λόγω της καλής κατάστασης του τμήματος αυτού του ναού. Ακολουθεί η παρουσίαση και η ταύτιση των μορφών της ζωφόρου, ενώ στη συνέχεια παρουσιάζονται όλες οι απόψεις σχετικά με την έρευνα και την ταύτιση των μορφών και κατά συνέπεια του θέματος της ανατολικής ζωφόρου.

Στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας γίνεται η παρουσίαση όλων γενικά των απόψεων που αφορούν στην ερμηνεία των αετωμάτων και των ακρωτηρίων του ναού, με την βοήθεια του σχετικά μικρού αριθμού των θραυσμάτων που έχουν έρθει στο φως από τις ανασκαφές στην Αρχαία Αγορά. Ωστόσο η έλλειψη στοιχείων δεν βοηθά καθόλου στην έρευνα και στην ταύτιση και αναγνώριση των εναέτιων θεμάτων και πιθανότατα ποτέ δεν θα δοθεί λύση σε αυτό το πρόβλημα αν δεν υπάρξουν νέα ευρήματα από τα σύνολα των αρχιτεκτονικών γλυπτών.

Τέλος ακολουθεί μία ανακεφαλαίωση των απόψεων σχετικά με το συνολικό αρχιτεκτονικό πρόγραμμα, το περιεχόμενο και το ιδεολογικό μήνυμά του, για να ακολουθήσει και η προσωπική μου άποψη, όσο αφορά στην ερμηνεία του εικονογραφικού προγράμματος του γλυπτού διακόσμου του Ηφαιστίου.

¹¹ Boardman 1993, 173, εικ. 111, αρ. B4. Delivortias 1997, 85, εικ. 3, αρ. B4.

¹² Boardman 1993, 173, εικ. 111, αρ. N1. Delivortias 1997, 85, εικ. 3, αρ. N1.

Κεφάλαιο I

Μετόπες του Ηφαιστείου:

Ο περιορισμένος αριθμός μετοπών στο Ηφαίστειο, σε σύγκριση με τις μετόπες του Παρθενώνα, καθώς και η άποψη ότι ίσως αυτή η σειρά των γλυπτών που βλέπουμε σήμερα στο ναό να μην είναι η αρχική έχει οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι ίσως να μην ήταν αυτός ο αρχικός στόχος του δημιουργού, ωστόσο οικονομικοί λόγοι και η έλλειψη χρόνου οδήγησαν στην υιοθέτηση αυτής της λύσης.¹³

Παρά το γεγονός λοιπόν ότι οι μετόπες του Ηφαιστείου είναι σαφώς λιγότερες από αυτές του Παρθενώνα, αξίζει να τονίσουμε πόσο σημαντικό είναι το γεγονός ότι έχουμε ναούς με ανάγλυφες μετόπες, τόσο στην Ακρόπολη όσο και αλλού. Το Ηφαίστειο συνδέεται αρχιτεκτονικά με τρεις άλλους ναούς, ωστόσο μόνο αυτός ο ναός έχει ανάγλυφες μετόπες. Επίσης δωρικά οικοδομήματα της ίδιας περιόδου, όπως τα Προπύλαια, το Τελεστήριον στην Ελευσίνα, ο ναός των Αθηναίων στη Δήλο ή ναοί στη Σικελία και την νότια Ιταλία δεν έχουν μετόπες με γλυπτή διακόσμηση. Παραδείγματα ανάγλυφων μετοπών έχουμε στα τέλη του 5^{ου} π. Χ. αιώνα, αν όχι ήδη στον 4^ο π. Χ. αιώνα.¹⁴

Είναι γεγονός ότι δεν μπορούμε να ξέρουμε με σιγουριά αν οι μετόπες του Ηφαιστείου προορίζονταν από τη αρχή να είναι ανάγλυφες ή όχι, όπως συνέβη για παράδειγμα με τις ζωφόρους. Ο Morgan θεωρεί ότι η τεχνοτροπία της ανάγλυφης διακόσμησης των μετοπών είναι όχι πρωιμότερη του 447π. Χ. και ίσως όχι μεταγενέστερη του 438 π. Χ.¹⁵ Αντίθετα ο Δελιβορριάς τοποθετεί τις μετόπες πριν το 450 π. Χ.¹⁶.

Οι δεκαοχτώ ανάγλυφες μετόπες του Ηφαιστείου είναι λαξευμένες σε υψηλό ανάγλυφο πάνω σε πλάκες από Παριανό μάρμαρο ύψους 0.828 μ. και πλάτους 0.82-0.84 μ. Η διαφορά στο πλάτος είναι τόσο μικρή ώστε να μην

¹³ Ridgway 1981, 26.

¹⁴ Ridgway 1981, 27.

¹⁵ Ridgway 1981, 29.

¹⁶ Delivortias 1997, 93.

γίνεται αντιληπτή και παράλληλα να αντισταθμίζει την διαφορά από τις τριγλύφους.¹⁷

Στις δέκα μετόπες πάνω από την πρόσοψη της ανατολικής πλευράς, απεικονίζονται εννέα από τους δώδεκα άθλους του Ηρακλή (εικ.2α).¹⁸ Στις υπόλοιπες οχτώ, οι οποίες είναι τοποθετημένες ανά τέσσερις στην ανατολική πλευρά των δύο μακρών πλευρών, απεικονίζονται οι άθλοι του Θησέα (εικ. 2β).¹⁹

Οι μετόπες της ανατολικής πλευράς, με εξαίρεση την μετόπη που βρίσκεται στο βορειότερο άκρο (εικ.5), έχουν υποστεί μεγάλες φθορές από καιρικά φαινόμενα καθώς και από βανδαλισμό. Κομμάτια μορφών ή ακόμη και ολόκληρες μορφές έχουν φθαρεί και καταστραφεί. Ωστόσο έχει διασωθεί ένα κεφάλι, το οποίο ο Morgan²⁰ αλλά και ο Dinsmoor²¹ αποδίδουν στον Ευρυσθέα από το επεισόδιο με τον Ερυμάνθιο κάπρο, ενώ σύμφωνα με τον Δεληβορριά το κεφάλι αυτό ανήκει σε Κένταυρο (εικ.16) από το ανατολικό αέτωμα του ναού.²² Σε πολύ καλή κατάσταση έχει διασωθεί και η μετόπη που απεικονίζει το επεισόδιο με τα μήλα των Εσπερίδων (εικ.5).²³ Οι μετόπες με τους άθλους του Θησέα βρίσκονται σαφώς σε καλύτερη κατάσταση και είναι αυτές που θα μπορούσαν να προσφέρουν σημαντική βοήθεια σε ότι αφορά θέματα τεχνοτροπίας.

Όσο αφορά στις μετόπες που απεικονίζουν τους άθλους του Ηρακλή, είναι γεγονός ότι δεν υπήρξε ποτέ διαφωνία σχετικά με το θέμα της κάθε μετόπης. Έτσι, σύμφωνα με τον Boardman, στην πρώτη μετόπη από τη νότια πλευρά απεικονίζεται ο Ηρακλής εναντίον του λέοντα στη Νεμέα.²⁴ Στη δεύτερη μετόπη απεικονίζονται ο Ηρακλής μαζί με τον Ιόλαο εναντίον της Λερναίας Ύδρας.²⁵ Ακολουθεί ο Ηρακλής και η Κερυνίτις Έλαφος²⁶ και στην συνέχεια ο Ηρακλής να παραδίδει τον Ερυμάνθιο Κάπρο στον Ευρυσθέα.²⁷ Στην πέμπτη κατά σειρά μετόπη απεικονίζεται ο Ηρακλής με το άλογο του

¹⁷ Morgan 1962, 211.

¹⁸ Delivortias 1997, 85, εικ. 2.

¹⁹ Delivortias 1997, 85, εικ. 3.

²⁰ Morgan 1962, 212.

²¹ Dinsmoor 1941, 116-118.

²² Delivortias 1997, 87, σημ.23, εικ. 9.

²³ Delivortias 1997, 88, εικ. 8.

²⁴ Boardman 1993, 173, εικ. 111, αρ. 1. Delivortias 1997, 85, εικ. 2, αρ. 1.

²⁵ Boardman 1993, 173, εικ. 111, αρ. 2. Delivortias 1997, 85, εικ. 2, αρ. 2.

²⁶ Boardman 1993, 173, εικ. 111, αρ. 3. Delivortias 1997, 85, εικ. 2, αρ. 3.

²⁷ Boardman 1993, 173, εικ. 111, αρ. 4. Delivortias 1997, 85, εικ. 2, αρ. 4.

Διομήδη,²⁸ ενώ στην επόμενη ο ήρωας να σέρνει τον Κέρβερο από τον Άδη.²⁹ Στην συνέχεια συναντάμε την μετόπη με τον Ηρακλή, ο οποίος στρέφεται ενάντια σε μία Αμαζόνα.³⁰ Ακολουθούν δύο μετόπες, οι οποίες μοιράζονται το ίδιο επεισόδιο με τον Ηρακλή να επιτίθεται στον Γηρυόνη πάνω από το σώμα του βοσκού Ευρυτίωνα.³¹ Στην δέκατη και τελευταία μετόπη απεικονίζεται ο Ηρακλής με τα Μήλα των Εσπερίδων και η Αθηνά (εικ.5).³²

Η μόνη αμφισβητούμενη μορφή στο σύνολο των μετοπών, κατά την άποψη του Morgan,³³ είναι η γυναικεία θεότητα στην βορειοανατολική μετόπη (εικ.5),³⁴ η οποία είχε αρχικά ταυτιστεί με Εσπερίδα. Ο εντυπωσιακός όγκος, η μεγαλοπρεπής παρουσία και το επίσημο ένδυμα είναι χαρακτηριστικά που ταιριάζουν ωστόσο στην Αθηνά, η οποία σύμφωνα με τους αττικούς μύθους είναι η προστάτιδα θεά του Ηρακλή, ενώ δεν συμφωνούν με την απλότητα και την χάρη των Εσπερίδων. Εν τούτοις δεν διασώζονται τα γνωστά σύμβολα της θεάς.

Η ύπαρξη ενός τόρμου διαμέτρου 0.008 μ και βάθους 5 εκ. μπροστά από το πόδι της γυναικείας μορφής έχει ωστόσο ερμηνευτεί, όπως αναφέρει ο Morgan³⁵, ότι προοριζόταν για να συγκρατεί την άκρη του δόρατος της Αθηνάς, το μόνο χαρακτηριστικό γνώρισμα της θεάς στην αντίστοιχη μετόπη 10 από την Ολυμπία³⁶ που επεξηγεί την σκηνή. Ένας μεταλλικός γόμφος ακόμη προεξέχει από τον σπασμένο αριστερό καρπό της καταγράφοντας μια αρχαία επιδιόρθωση. Ανάμεσα στον καρπό και στο πίσω μέρος υπάρχει ακόμη μία υποδοχή γόμφου προφανώς για να υποδεχτεί ένα στήριγμα για το ανώτερο μέρος του δόρατος, σταθεροποιώντας το καθώς έμπαινε στο σπασμένο χέρι.³⁷

Όσο αφορά στις μετόπες με τους άθλους του Θησέα τα πράγματα είναι διαφορετικά. Ως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα η ερμηνεία των μετοπών ήταν η ακόλουθη: στην βόρεια ζωφόρο από τα ανατολικά προς τα δυτικά ήταν οι μετόπες με την γουρούνα της Κρομμύνας, τον Σκίρωνα τον Κερκύονα, και

²⁸ Boardman 1993, 173, εικ. 111, αρ. 5. Delivorrias 1997, 85, εικ. 2, αρ. 5.

²⁹ Boardman 1993, 173, εικ. 111, αρ. 6. Delivorrias 1997, 85, εικ. 2, αρ. 6.

³⁰ Boardman 1993, 173, εικ. 111, αρ. 7. Delivorrias 1997, 85, εικ. 2, αρ. 7.

³¹ Boardman 1993, 173, εικ. 111, αρ. 8, 9. Delivorrias 1997, 85, εικ. 2, αρ. 8, 9.

³² Boardman 1993, 173, εικ. 111, αρ. 10. Delivorrias 1997, 85, εικ. 2, αρ. 10.

³³ Morgan 1962, 212.

³⁴ Boardman 1993, 173, εικ. 111, αρ. 10. Delivorrias 1997, 85, εικ. 2, αρ. 10.

³⁵ Morgan 1962, 212.

³⁶ Boardman 1993, εικ. 23.5.

³⁷ Morgan 1962, 212.

τον Περιφήτη (;) . Στη νότια ζωφόρο από τα δυτικά προς τα ανατολικά ήταν οι μετόπες με τον Προκρούστη (;) τον Σίνι, τον Μαραθώνιο Ταύρο και τον Μινώταυρο.³⁸

Όμως μια ομάδα Γερμανών θεώρησε ότι τα επεισόδια δεν συμφωνούν με το κείμενο του Πλούταρχου για το Θησέα και προσπάθησαν να βάλουν στη σωστή σειρά τα επεισόδια τοποθετώντας τις ταυτότητες των μορφών των βορειοανατολικών και νοτιοδυτικών μετοπών αντίστροφα. Μ' αυτόν τον τρόπο ταύτισαν τον Προκρούστη με τον Περιφήτη. Για να δικαιολογήσουν αυτή την μετατροπή βασίστηκαν στην εικονογραφία.³⁹

Το μοναδικό χαρακτηριστικό που είχε χρησιμοποιηθεί από τους αγγειογράφους για την ταύτιση του Περιφήτη⁴⁰ ήταν το σιδερένιο ρόπαλο (κορύνη). Ακόμη κι αν αυτό είναι ακαθόριστο στοιχείο ο Morgan αναφέρει την άποψη του Πλούταρχου για τον Περιφήτη ότι χρησιμοποιούσε ένα σιδερένιο ρόπαλο για όπλο, γι' αυτό το λόγο τον αποκαλούσαν και Κορυνήτη, και μ' αυτό σκότωνε τους περαστικούς. Με το ίδιο ρόπαλο προσπάθησε να σκοτώσει και τον Θησέα στην Επίδαυρο, ο τελευταίος όμως σκότωσε τον κακοποιό και πήρε ως λάφυρο το σιδερένιο ρόπαλό του.⁴¹

Για την ταύτιση του Προκρούστη⁴² χρησιμοποιήθηκε κυρίως ένα μικρό ξύλινο σφυρί παρά το κρεβάτι. Το κάθε όπλο ωστόσο μπορεί να προσαρμοστεί στην στάση του ήρωα στην κάθε μετόπη. Ο Bruno Sauer⁴³ πρότεινε λανθασμένα ότι το ξύλινο σφυρί ανήκει στον Θησέα στην βορειοδυτική μετόπη⁴⁴, ωστόσο ούτε στην νοτιοδυτική μετόπη⁴⁵ υπάρχει αρκετός χώρος για ένα τόσο δύσχρηστο αντικείμενο. Στο αριστερό χέρι του Θησέα στην βορειοδυτική μετόπη⁴⁶, το οποίο έχει διασωθεί σε καλή κατάσταση, φαίνεται μια υποδοχή γόμφου ανάμεσα στον αντίχειρα και τον δείκτη. Το μικρό δάχτυλο και παλάμη δείχνουν ότι δεν έκλειναν τίποτα μέσα τους.⁴⁷

³⁸ Morgan 1962, 212.

³⁹ Βλ. Morgan 1962, 213.

⁴⁰ Boardman 1993, 173, εικ. 111, αρ. B4. Delivortias 1997, 85, εικ. 3, αρ. B4.

⁴¹ Morgan 1962, 213.

⁴² Boardman 1993, 173, εικ. 111, αρ. N1. Delivortias 1997, 85, εικ. 3, αρ. N1.

⁴³ Morgan 1962, 213 σημ. 2.

⁴⁴ Boardman 1993, 173, εικ. 111, αρ. B4. Delivortias 1997, 85, εικ.3, αρ. B4.

⁴⁵ Boardman 1993, 173, εικ. 111, αρ. N1. Delivortias 1997, 85, εικ.3, αρ. N1.

⁴⁶ Boardman 1993, 173, εικ. 111, αρ. B4. Delivortias 1997, 85, εικ.3, αρ. B4.

⁴⁷ Morgan 1962, 213.

Συχνά στην αγγειογραφία το κρεβάτι του Προκρούστη αντικαθίσταται από έναν βράχο και πάντα παρουσιάζεται ο Θησέας να αιχμαλωτίζει τον αντίπαλό του, ενώ ο Προκρούστης προσπαθεί να σπάσει τις λαβές. Στη νοτιοδυτική μετόπη (εικ.2β)⁴⁸ η κατεύθυνση του δεξιού χεριού του Θησέα και του Προκρούστη δείχνουν καθαρά ότι απεικονιζόταν αυτή η λεπτομέρεια. Τα δάχτυλα του χεριού του Θησέα παραμένουν ακόμη στο κεφάλι του Προκρούστη. Δεν απεικονίζεται κάποιος βράχος ούτε βέβαια υπάρχει κάποια ένδειξη για την παρουσία βράχου στην μετόπη. Ωστόσο μια τρύπα διαμέτρου 0.01 μ. πίσω από το αριστερό γόνατο του Προκρούστη προφανώς είχε σκοπό να στηρίξει ένα κρεβάτι πίσω από το σηκωμένο και προτεταμένο μηρό της μορφής.⁴⁹ Η παραπάνω αναπαράσταση διαφέρει από εκείνη του Boardman, που ακολουθεί παρακάτω.

Στην βορειοδυτική μετόπη (εικ.2β)⁵⁰ θα ήταν αδύνατον για τον Θησέα να έχει αγγίξει τον αντίπαλό του με το ένα ή το άλλο χέρι του. Επίσης και η θέση της πεσμένης μορφής δεν επιτρέπει την παρουσία κάποιου βράχου ή ενός κρεβατιού πίσω της. Ο φανερός χώρος πίσω από τους γλουτούς της μορφής είναι ακριβώς τα 0.025 μ. της δεδομένης επίθετης ταινίας όλων των μετοπών.⁵¹ Η αναπαράσταση του Saueg, η οποία θέλει τα πόδια του Θησέα κάτω από το επίπεδο της μετόπης είναι παραπλανητική.⁵²

Έτσι και οι δύο μετόπες θα μπορούσαν να απεικονίζουν τον Περιφήτη, όμως μόνο η μετόπη στη νοτιοδυτική άκρη⁵³ θα μπορούσε να απεικονίζει τον Προκρούστη, σύμφωνα με το Morgan.⁵⁴ Σύμφωνα με την άποψη του Boardman οι άθλοι του Θησέα απεικονίζονται με την ακόλουθη σειρά. Στην βόρεια πλευρά η πρώτη μετόπη από τα ανατολικά απεικονίζει τον Θησέα με την γουρούνα της Κρομμύνας.⁵⁵ Ακολουθεί ο Θησέας με τον Σκίρωνα.⁵⁶ Στην τρίτη μετόπη απεικονίζεται ο ήρωας με τον Κερκύονα⁵⁷ και στην τελευταία ο Θησέας εναντίον μάλλον του Περιφήτη.⁵⁸ Στη νότια πλευρά η πρώτη μετόπη από δυτικά απεικονίζει τον Θησέα εναντίον μάλλον του

⁴⁸ Boardman 1993, 173, εικ. 111, αρ. N1. Delivorrias 1997, 85, εικ.3, αρ.N1.

⁴⁹ Morgan 1962, 213.

⁵⁰ Boardman 1993, 173, εικ. 111, αρ. B4. Delivorrias 1997, 85, εικ.3, αρ.B4.

⁵¹ Morgan 1962, 213.

⁵² Morgan 1962, 214.

⁵³ Boardman 1993, 173, εικ. 111, αρ. N1. Delivorrias 1997, 85, εικ.3, αρ.N1.

⁵⁴ Morgan 1962, 213.

⁵⁵ Boardman 1993, 173, εικ. 111, αρ. B1. Delivorrias 1997, 85, εικ. 3, αρ. B1.

⁵⁶ Boardman 1993, 173, εικ. 111, αρ. B2. Delivorrias 1997, 85, εικ. 3, αρ. B2.

⁵⁷ Boardman 1993, 173, εικ. 111, αρ. B3. Delivorrias 1997, 85, εικ. 3, αρ. B3.

⁵⁸ Boardman 1993, 173, εικ. 111, αρ. B4. Delivorrias 1997, 85, εικ. 3, αρ. B4.

Προκρούστη.⁵⁹ Ακολουθεί το επεισόδιο με τον Σίνη.⁶⁰ Στην τρίτη μετόπη παρουσιάζεται ο Θησέας με τον ταύρο του Μαραθώνα,⁶¹ ενώ στην τελευταία απεικονίζεται ο Θησέας εναντίον του Μινώταυρου.⁶² Είναι χαρακτηριστικό όμως σχετικά με την ταύτιση αυτών των δύο μορφών ότι η Neils δεν καταλήγει με βεβαιότητα σε κάποιο συμπέρασμα για το αν στην νοτιοδυτική μετόπη⁶³ απεικονίζεται ο Θησέας με τον Προκρούστη ή με τον Περιφήτη.⁶⁴

Από τα δεκαεφτά πρωτότυπα κεφάλια του Ηρακλή και του Θησέα μόνο ένα έχει διασωθεί, το οποίο έχει διαβρωθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε να μην μπορεί να δώσει αρκετές πληροφορίες. Το μεγάλο μέγεθος των κεφαλιών του Περιφήτη, του Κερκύονα, του Σκίρωνα και του Προκρούστη αποδίδεται στην καλύτερη διατήρησή τους, η οποία προφανώς δείχνει ότι η ευχαρίστηση του καλλιτέχνη στον σχεδιασμό τερατόμορφων μορφών είναι ισάξια με αυτή του γλύπτη των κενταύρων στο δυτικό αέτωμα του ναού του Διός στην Ολυμπία. Τα μαλλιά των μορφών είτε είναι σμιλευμένα στο κεφάλι είτε ανεμίζουν σε ομοιόμορφους βοστρύχους, όπως οι μορφές στην Ολυμπία. Το καλοδιατηρημένο κεφάλι του Ευρυσθέα από τον κύκλο του Ηρακλή ή αντίστοιχα Κενταύρου από το ένα αέτωμα (εικ.16), είναι σαφώς όμοιο, στην φαλάκρα και τα χαρακτηριστικά, με το κεφάλι του μάντη από το ανατολικό αέτωμα στην Ολυμπία (εικ.21).⁶⁵ Προφανώς οι γλύπτες των μετοπών του Ηφαιστίου γνώριζαν καλά τον Αυστηρό ρυθμό και παρόλο που ξέφυγαν από την αυστηρότητα της παλαιότερης τεχνοτροπίας, δεν δίσταζαν να την επαναφέρουν κάποιες φορές.⁶⁶

Γενικά οι μετόπες στο ναό του Ηφαίστου παρουσιάζουν μια τάση για επιστροφή στον αρχαϊκό ή στον Αυστηρό ρυθμό. Επίσης συναντάμε συγκεντρωμένα στοιχεία από τις τελευταίες φάσεις της μετάβασης από την αρχαϊκή στην κλασική εποχή, όπως τερατόμορφα κεφάλια, λεπτοφυή σώματα και εκλεπτυσμένα ενδύματα, που συχνά πλησιάζουν την τεχνοτροπία του Παρθενώνα.⁶⁷

⁵⁹ Boardman 1993, 173, εικ. 111, αρ. N1. Delivorrias 1997, 85, εικ. 3, αρ. N1.

⁶⁰ Boardman 1993, 173, εικ. 111, αρ. N2. Delivorrias 1997, 85, εικ.3, αρ. N2.

⁶¹ Boardman 1993, 173, εικ. 111, αρ. N3. Delivorrias 1997, 85, εικ. 3, αρ. N3.

⁶² Boardman 1993, 173, εικ. 111, αρ. N4. Delivorrias 1997, 85, εικ. 3, αρ. N4.

⁶³ Boardman 1993, 173, εικ. 111, αρ. N1. Delivorrias 1997, 85, εικ. 3, αρ. N1.

⁶⁴ LIMC IV (1990) λ. Theseus, αρ. 55* (Jenifer Neils).

⁶⁵ Boardman 1993, 51, εικ. 20.4.

⁶⁶ Morgan 1962, 214-215.

⁶⁷ Morgan 1962, 215.

Σχετικά με την τοποθέτηση των μετοπών είναι φυσικό οι μετόπες που απεικονίζουν τους άθλους του Ηρακλή να κατέχουν την πιο περίβλεπτη θέση, καθώς η λατρεία του Ηρακλή ήταν πανελλήνια ενώ παράλληλα επρόκειτο για έναν αθάνατο ήρωα. Ωστόσο η συγκέντρωση των μετοπών που απεικονίζουν τους άθλους του Θησέα στην ανατολική άκρη των δύο μακρών πλευρών προκαλεί διάφορες σκέψεις καθώς στην αρχαιότητα το θέμα αυτό ήταν ενιαίο. Γενικά, έχει θεωρηθεί ότι ο διαχωρισμός του θέματος αυτού έγινε για να τονιστούν τα ανατολικά άκρα και επιπλέον για να υποστηριχτεί το μεγάλο μήκος της ανατολικής ζωφόρου. Σύμφωνα με την άποψη του Dinsmoor⁶⁸ η τοποθέτηση των μετοπών είχε σκοπό να τονίσει το πρόσθιο τμήμα του πτερώματος και φαίνεται ότι σίγουρα αυτός ήταν ο τελικός στόχος τους. Ωστόσο συγκεκριμένες μελέτες δηλώνουν ότι δεν υπήρχε αυτή η σκοπιμότητα αρχικά αλλά ακολουθήθηκε η γνωστή ελληνική πρακτική και απεικονίστηκε η σειρά των γεγονότων.⁶⁹

Στην Πελοπόννησο, όπως φαίνεται στην Ολυμπία, στις Βάσσειες και στην Τεγέα, ήταν συνηθισμένο το φαινόμενο των ανάγλυφων μετοπών μόνο πάνω από τον πρόναο και τον οπισθόδομο. Στην Αθήνα προτιμούσαν να διακοσμούν ολόκληρη την εξωτερική ζωφόρο όπως για παράδειγμα στον θησαυρό των Αθηναίων στους Δελφούς και στον Παρθενώνα.⁷⁰

Το Ηφαίστειο σχεδιάστηκε με σκοπό να κυριαρχήσει στην εμπορική ζωή της πόλης. Χρησιμοποιήθηκαν τα καλύτερα διαθέσιμα υλικά, όπως πεντελικό μάρμαρο για το κτίριο και παριανό μάρμαρο για τα αρχιτεκτονικά γλυπτά, με στόχο να εντυπωσιάσει τόσο τους πολίτες της Αθήνας όσο και τους εμπόρους και τους διπλωμάτες που επισκέπτονταν την Αγορά των Αθηνών με τον πλούτο και την μεγαλοπρέπεια της Αθηναϊκής πολιτείας. Η ύπαρξη ανάγλυφων μετοπών θα ήταν τόσο ταιριαστή όσο στον θησαυρό των Δελφών ή λίγο αργότερα στον Παρθενώνα.⁷¹

Λίγα πράγματα είναι γνωστά για το κατά πόσο η σειρά των ανάγλυφων μετοπών ήταν προκαθορισμένη. Οι περισσότεροι σωζόμενοι ναοί δεν διατηρούν τις μετόπες στην αρχική τους θέση πάνω στο ναό, οπότε δεν μπορούν να προσφέρουν σημαντική βοήθεια. Μόνο το Ηφαίστειο διατηρεί

⁶⁸ W. B. Dinsmoor, *The Architecture of Ancient Greece* (1950) 180-181.

⁶⁹ Morgan 1962, 215.

⁷⁰ J. Boardman, *Ελληνική Πλαστική Αρχαϊκή Περίοδος* (Αθήνα 1982) 191-192. Boardman 1993, 41-49. Gruben 2000, 136-147.

⁷¹ Morgan 1962, 215.

όλες τις μετόπες στην αρχική τους θέση. Στον Παρθενώνα βέβαια γνωρίζουμε την θέση των μετοπών και από τα σχέδια του Carrey, ωστόσο εκεί δεν έχουμε κάποια αντίστοιχο με το Ηφαίστειο μυθολογικά επεισόδια.⁷²

Όσο αφορά στις μετόπες του ναού του Διός στην Ολυμπία γνωρίζουμε την ακριβή σειρά τους χάρη στις αναφορές του Πausanias (V, x, 9, 10), ο οποίος παραλείπει μόνο το επεισόδιο με τον Κέρβερο, το οποίο τοποθετήθηκε από τον Curtius⁷³ ανάμεσα στα επεισόδια με τα μήλα των Εσπερίδων και τους στάβλους του Αυγεία. Σύμφωνα με τις μετόπες της Ολυμπίας, που χρονολογούνται μία δεκαετία πριν από το ναό του Ηφαίστου είναι δυνατόν να ερμηνεύσουμε την προβληματική του δημιουργού στα μέσα του 5^{ου} π. Χ. αιώνα κατά τον Morgan.⁷⁴

Σύμφωνα με τον παραπάνω μελετητή οι δώδεκα άθλοι του Ηρακλή φαίνεται να χωρίζονται σε δύο ομάδες των έξι. Στην πρώτη ομάδα συγκεντρώνονται οι άθλοι του ήρωα στην Πελοπόννησο και στην δεύτερη ομάδα οι άθλοι που έγιναν σε οποιοδήποτε άλλο σημείο εκτός της Πελοποννήσου. Η σειρά των επεισοδίων όπως έχουν διατυπωθεί από τον Διόδωρο (IV, ii, 1 f) και τον Απολλόδωρο (II, v) είναι αρκετά συνεπής. Τα επεισόδια στο ναό του Δία στην Ολυμπία και στο Ηφαίστειο έχουν ταξινομηθεί ως εξής:⁷⁵

<u>Δυτικές μετόπες</u>			
<u>Διόδωρος</u>	<u>Απολλόδωρος</u>	<u>Ολυμπίας</u>	<u>Ηφαίστειο</u>
1 Λιοντάρι Νεμέας	Λιοντάρι Νεμέας	Λιοντάρι Νεμέας	Λιοντάρι Νεμέας
2 Λερναία Ύδρα	Λερναία Ύδρα	Λερναία Ύδρα	Λερναία Ύδρα
3 <i>Ερυμάνθιος Κάπρος</i>	Κερυνίτις Έλαφος	όρνιθες	Κερυνίτις Έλαφος
4 Κερυνίτις Έλαφος	<i>Κάπρος</i>	<i>Κρητικός Ταύρος</i>	Κάπρος
5 Στυμφαλίδες όρνιθες	<i>Στάβλοι του Αυγεία</i>	Κερυνίτις Έλαφος	
6 <i>Στάβλοι του Αυγεία</i>	όρνιθες	<i>Ζώνη</i>	<i>της</i>
		<i>Ιππολύτης</i>	

⁷² Morgan 1962, 216.

⁷³ Curtius 1891, 5.

⁷⁴ Morgan 1962, 216.

⁷⁵ Morgan 1962, 216-217.

	<u>Διόδωρος</u>	<u>Απολλόδωρος</u>	<u>Ανατολικές Μετόπες Ολυμπίας</u>	<u>Ηφαιστειο</u>
	Κρητικός Ταύρος	Κρητικός Ταύρος	Ερυμάνθιος	
7			Κάπρος	
	Άλογα του Διομήδη	Άλογα	του Άλογα του	Άλογα του
8		Διομήδη	Διομήδη	Διομήδη
	<i>Ζώνη της Ιππολύτης</i>	<i>Ζώνη</i>	<i>της</i> Βόδια του	
9		<i>Ιππολύτης</i>	Γυρυώνη	Κέρβερος
	Βόδια του Γυρυώνη	Βόδια	του Μήλα των	<i>Ζώνη της</i>
10		Γυρυώνη	Εσπερίδων	<i>Ιππολύτης</i>
	Κέρβερος	Μήλα	των	Βόδια του
11		Εσπερίδων	Κέρβερος	Γυρυώνη
	Μήλα των Εσπερίδων			Μήλα των
12		Κέρβερος	<i>Στάβλοι του Αυγεία</i>	Εσπερίδων

Οι φιλολογικές πηγές είναι σύμφωνες μεταξύ τους, ωστόσο μετά το επεισόδιο με την Λερναία Ύδρα φαίνεται να υπάρχει μια ελαστικότητα όσο αφορά στην σειρά απεικόνισης των άθλων που πραγματοποιήθηκαν στην Πελοπόννησο. Η σειρά των επεισοδίων στην Ολυμπία δεν είναι ίδια με αυτή του Ηφαιστείου.⁷⁶

Επιπλέον είναι γεγονός ότι οι δέκα μετόπες της ανατολικής πλευράς του Ηφαιστείου δεν θα μπορούσαν να εξιστορήσουν και τους δώδεκα άθλους του Ηρακλή. Παράλληλα το γεγονός ότι ο γλύπτης απεικόνισε το επεισόδιο με τα βόδια του Γυρυώνη σε δύο μετόπες περιόρισε σε εννέα τον αριθμό των επεισοδίων. Από τις έξι μετόπες της πρώτης ομάδας παρέλειψε τα επεισόδια με τις Στυμφαλίδες Όρνιθες και τους Στάβλους του Αυγεία, ενώ από την δεύτερη ομάδα παρέλειψε τον Κρητικό ταύρο, ίσως επειδή παρόμοιο επεισόδιο έχει επαναληφθεί και στις μετόπες που απεικονίζουν τους άθλους του Θησέα. Ίσως αρχικός στόχος του δημιουργού ήταν να δοθεί μια πιο περιεκτική απεικόνιση των άθλων του Ηρακλή, γεγονός που προκύπτει από την έκταση του επεισοδίου με τα βόδια του Γυρυώνη, ωστόσο το πρόγραμμα

⁷⁶ Morgan 1962, 217.

δεν πρόλαβε να ολοκληρωθεί κατά τη γνώμη του Morgan , γι' αυτό προφανώς λείπουν τα επεισόδια με τις Στυμφαλίδες Όρνιθες, τους στάβλους του Αυγεία και τον Κρητικό Ταύρο.⁷⁷

Όσο αφορά στις μετόπες με τα κατορθώματα του Θησέα, ο Morgan αναφέρεται στην αφήγηση του Πλούταρχου, Θησεύς (VIII)ο οποίος αναφέρει την εξής σειρά:⁷⁸

<u>ΠΕΡΙΟΧΗ</u>	<u>ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ</u>	<u>ΗΦΑΙΣΤΕΙΟ</u>	<u>ΗΦΑΙΣΤΕΙΟ (Sauer)</u>
		Β. πλευρά, Ανατ. προς Δυτ.	Β. Πλευρά, Δ. προς Α.
Αργολίδα	Περιφήτης	Περιφήτης	Προκρούστης
Ισθμός	Σίνις	Κερκύονας	Κερκύονας
Ανατ του Ισθμού	Χοίρος	Σκίρωνας	Σκίρωνας
Μέγαρα	Σκίρωνας	Γουρούνα Κρομμύνας Ν. πλευρά, Δυτ. προς Ανατ.	Γουρούνα Κρομμύνας Ν. πλευρά, Δυτ. προς Ανατ.
Ελευσίνα	Κερκύονας	Προκρούστης	Περιφήτης
Αττική	Προκρούστης	Σίνις	Σίνις
Μαραθώνας	Ταύρος	Ταύρος	Ταύρος
Κρήτη	Μινώταυρος	Μινώταυρος	Μινώταυρος

Στις μετόπες με τους άθλους του Θησέα, όπως έχουμε δει, η σειρά των επεισοδίων είναι αμφισβητούμενη, κυρίως όσο αφορά στις μετόπες με τον Περιφήτη και τον Προκρούστη. Επιπλέον η παράλειψη κάθε αναφοράς στην επιστροφή του Θησέα στην Αθήνα και στην κατάληψη του βασιλείου του ίσως ενισχύει την άποψη ότι το πρόγραμμα έμεινε τελικά ανολοκλήρωτο.⁷⁹ Βέβαια θα μπορούσε να αναγνωρισθεί μία συνέχεια με αυτό το θέμα στην ανατολική ζωφόρο (μάχη Θησέα – Παλλαντιδών και κατάληψη της εξουσίας από αυτόν).

⁷⁷ Morgan 1962, 217.

⁷⁸ Morgan 1962, 218.

⁷⁹ Morgan 1962, 218.

Κεφάλαιο II

Ζωφόροι του Ηφαιστείου:

Οι δύο ιωνικές ζωφόροι του Ηφαιστείου, από παριανό μάρμαρο, εκτείνονται πάνω από τις δύο προσόψεις του κυρίως ναού και όχι στις μακριές πλευρές. Η ζωφόρος της ανατολικής πλευράς (εικ. 3α), σε αντίθεση με εκείνη της δυτικής (εικ. 3β), εκτείνεται εσωτερικά ως την περίσταση, καθώς ο τρίτος κίονας του πτερού συμπίπτει με τον άξονα της ζωφόρου.

Σύμφωνα με τον Morgan το γεγονός ότι η ανατολική ζωφόρος προεκτείνεται εκατέρωθεν πέρα του μετώπου του προνάου, σε συνδυασμό με την συγκέντρωση των μετοπών στην ανατολική πλευρά του ναού αποτελεί μια προσπάθεια να τονιστεί αυτή η πλευρά του ναού.⁸⁰ Επιπλέον πιστεύει ότι ο διαχωρισμός των ζωφόρων και η μη συνέχισή τους και στις τέσσερις πλευρές του ναού ίσως έγινε για οικονομικούς λόγους ή ακόμη λόγω έλλειψης πρώτων υλών, καθώς το παριανό μάρμαρο δεν χρησιμοποιούνταν πλέον αρκετά.⁸¹

Η κατασκευή των ζωφόρων είναι σαφώς μεταγενέστερη των μετοπών. Η v. Böckelberg τοποθετεί την χρονολόγηση των δύο ζωφόρων στην α' φάση του Πελοποννησιακού πολέμου, στα 430-425 π. Χ.⁸² Ο Δεσπίνης τοποθετεί τις ζωφόρους στα 425 π. Χ. κι εξής, καθώς υποστηρίζει ότι παρά τις δύσκολες στιγμές που περνούσε η Αθήνα τα πρώτα χρόνια του πολέμου, οι πολίτες δεν έχασαν την πίστη τους και θέλησαν να συνεχίσουν και να τελειώσουν το οικοδομικό πρόγραμμα.⁸³

Αντίθετα από τις παραπάνω απόψεις ο Δεληβορριάς χρονολογεί τις ζωφόρους στην πενταετία 436-431 π. Χ., με *terminus post quem* την αποπεράτωση του χρυσελεφάντινου αγάλματος της Αθηνάς Παρθένου και με *terminus ante quem* το ξέσπασμα του Πελοποννησιακού πολέμου. Επιπλέον σε συνδυασμό με την χρονολόγηση των μετοπών όχι μετά το 448/447 π. Χ. ο Δεληβορριάς προτείνει ότι οι εργασίες στο Ηφαίστειο ξεκίνησαν περίπου στα 454/453 π. Χ, την χρονιά που υπογράφηκε ειρήνη με τους Σπαρτιάτες και

⁸⁰ Morgan 1962, 221.

⁸¹ Morgan 1962, 222.

⁸² S. v. Böckelberg 1979, 46-48.

⁸³ Despinis 1971, 60.

ίσως σχετίζεται με το οικοδομικό πρόγραμμα του Κίμωνα.⁸⁴ Με την τελευταία αυτή άποψη συμφωνεί και ο Boersma.⁸⁵

Το ύψος των ζωφόρων είναι ακριβώς το ίδιο με το ύψος των μετοπών, δηλαδή 0.828 μ., μία καθόλου τυχαία σύμπτωση αφού η ανατολική ζωφόρος συνδέεται άμεσα με την εσωτερική ζωφόρο του περιστυλίου. Όσο αφορά στο πάχος της ζωφόρου, δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια, καθώς στις γωνίες το γείσο είναι πιο μικρό σε σχέση με την πρόσθια επιφάνεια των μορφών, οι οποίες προεξέχουν και το πάχος τους ποικίλει.⁸⁶

Το θέμα της δυτικής ζωφόρου του Ηφαιστείου (εικ.3β) έχει ταυτιστεί και πρόκειται για Θεσσαλική Κενταυρομαχία, σε αντίθεση με το θέμα της ανατολικής ζωφόρου, το οποίο μένει ακόμη αδιευκρίνιστο. Ο Δεληβορριάς αναφέρει ότι στη δυτική ζωφόρο το επεισόδιο του Καινέα (εικ.6)⁸⁷ δεν αφήνει περιθώρια αμφιβολίας για ταύτιση του θέματος αυτού με τον Θεσσαλικό μύθο και τον γάμο του Πειρίθου⁸⁸, παρόλη την απουσία των γυναικείων μορφών, οι οποίες είναι απαραίτητες στην εικονογραφία του, όπως γνωρίζουμε από προγενέστερους ή σύγχρονους του Ηφαιστείου ναούς.

Γενικά, το θέμα της Κενταυρομαχίας περιλαμβάνει Λαπίθες μαζί με τις γυναίκες τους στον γάμο του Πειρίθου και της Δηιδάμειας.⁸⁹ Για παράδειγμα στο δυτικό αέτωμα του ναού του Δία στην Ολυμπία έχουμε την παρουσία της Δηιδάμειας, η οποία προσπαθεί να απωθήσει έναν Κένταυρο.⁹⁰ Επίσης στον σύγχρονο με το Ηφαίστειο ναό του Ποσειδώνα στο Σούνιο, στη ζωφόρο πάνω από τον πρόναο θεωρείται ότι συναντάμε αρπαγή Λαπιθίδων⁹¹, ενώ και στον μεταγενέστερο ναό του Επικούρειου Απόλλωνα στις Βάσσεις της Φιγάλειας υπάρχει απεικόνιση ανδρών να προστατεύουν τις γυναίκες.⁹²

Η μάχη μεταξύ Κενταύρων και Λαπιθών είναι ένα θέμα αρκετά αγαπητό στους Αθηναίους λόγω της συμμετοχής του Αθηναίου ήρωα Θησέα. Έτσι λοιπόν ο καλλιτέχνης θέλοντας να τονίσει την παρουσία του Θησέα τον τοποθετεί στο κεντρικό σημείο της ζωφόρου, μετακινώντας πιο αριστερά το

⁸⁴ Delivorrias 1997, 95.

⁸⁵ J. S. Boersma, *Athenian Building Policy from 561/560 to 405/404 B. C.* (Groningen, 1970) 59-61, 75, 76, 139, αρ. 23, 191, αρ. 58.

⁸⁶ Morgan 1962, 222.

⁸⁷ Boardman 1993, 177, εικ. 114.7. Delivorrias 1997, 90, εικ. 11.

⁸⁸ Delivorrias 1997, 93.

⁸⁹ Ridgway, 1999, 153.

⁹⁰ A. Stewart, *Greek Sculpture* (London, 1990) 145.

⁹¹ Boardman 1993, 180, εικ. 120.

⁹² Ridgway 1999, 155.

επεισόδιο με τον Καινέα και τους δύο Κενταύρους, που προσπαθούν να τον χτυπήσουν με έναν βράχο (εικ.6).⁹³

Η δυτική ζωφόρος αποτελείται κυρίως από μαχόμενα ζευγάρια, ωστόσο κάθε πλάκα αποτελείται από πέντε μορφές. Οι μοναχικές μορφές έχουν αποδοθεί από τον καλλιτέχνη με ποικίλους τρόπους. Για παράδειγμα στην πρώτη πλάκα ένας Λαπίθης, του οποίου η στάση μοιάζει με την στάση των μορφών της ανατολικής ζωφόρου, καταλαμβάνει το κέντρο και κινείται προς τα δεξιά.⁹⁴ Στην τέταρτη πλάκα η μοναχική μορφή⁹⁵ αποτελεί ουσιαστικό τμήμα της ομάδας στα δεξιά της, όπου ένας Κένταυρος έχει ρίξει στο έδαφος έναν Λαπίθη. Στην τρίτη πλάκα η μοναχική μορφή έχει ταυτιστεί με τον Θησέα.⁹⁶ Βρίσκεται στην άκρη της πλάκας και κινείται δυναμικά προς την δράση της προηγούμενης πλάκας, με σκοπό να βοηθήσει τον Καινέα. Στην πλάκα με το επεισόδιο του Καινέα συναντάμε μια τριμερή ομάδα αποτελούμενη από δύο Κενταύρους, οι οποίοι με έναν βραχο προσπαθούν να καταβάλουν τον άτρωτο από συμβατικά όπλα ήρωα.⁹⁷

Η Ridgway θεωρεί το επεισόδιο του Καινέα περισσότερο κλειστό, σε σχέση με την δράση και την αλληλουχία των σκηνών που επικρατούν στις υπόλοιπες πλάκες. Θεωρεί ότι η όλη σύνθεση αποτελείται από συνεχόμενη κίνηση, η οποία διακόπτεται λίγο στο κέντρο, στην σκηνή του Καινέα. Η κίνηση ξεκινά από την πρώτη πλάκα, η οποία ξεκινά με μια αληθινή μονομαχία, ακολουθεί ένας Λαπίθης, ο οποίος απλώνει το χέρι του σε έναν σύντροφό του που έχει ρίξει στο έδαφος ένα Κένταυρο.⁹⁸ Ωστόσο η σκηνή αυτή απειλείται από έναν δεύτερο Κένταυρο⁹⁹, ο οποίος όμως βρίσκεται στην δεύτερη πλάκα και που καλπάζοντας πλησιάζει για να σώσει τον πεσμένο Κένταυρο. Η δράση συνεχίζεται με έναν Λαπίθη, πιθανότατα τον Πειρίθου,¹⁰⁰ να προσπαθεί να σταματήσει τον καλπάζοντα Κένταυρο από πίσω και σταματά για λίγο καθώς συναντάμε την τριμερή ομάδα με τους δύο

⁹³ Morgan 1962, 222. Boardman 1993, 177, εικ. 114.7. Delivortias 1997, 86, εικ. 5, μορφές W8, W9, W10, 90, εικ. 11.

⁹⁴ Boardman 1993, 175, εικ. 113, αρ. 3. Delivortias 1997, 86, εικ. 5, μορφή W3.

⁹⁵ Boardman 1993, 175, εικ. 113, αρ. 16. Delivortias 1997, 86, εικ. 5, μορφή W16.

⁹⁶ Boardman 1993, 175, εικ. 113, αρ. 11. Delivortias 1997, εικ. 5, μορφή W11.

⁹⁷ Morgan 1962, 223. Boardman 1993, 175, εικ. 113, αρ. 8, 9, 10. Delivortias 1997, 86, εικ. 5, μορφές W8, W9, W10.

⁹⁸ Boardman 1993, 175, εικ. 113, αρ. 1, 2, 3, 4, 5. Delivortias 1997, 86, εικ. 5, μορφές W1, W2, W3, W4, W5.

⁹⁹ Boardman 1993, 175, εικ. 113, αρ. 6. Delivortias 1997, 86, εικ. 5, μορφή W6.

¹⁰⁰ Boardman 1993, 175, εικ. 113, αρ. 7. Delivortias 1997, 86, εικ. 5, μορφή W7.

Κενταύρους που έχουν ρίξει στο έδαφος τον Καινέα (εικ.6)¹⁰¹ και τον Θησέα να σπεύδει για την σωτηρία του.¹⁰² Η Ridgway θεωρεί πολύ περίεργο το γεγονός ότι ο Θησέας συνδέεται με τον Καινέα καθώς η μοίρα του δεύτερου ήταν προκαθορισμένη και κανείς δεν θα μπορούσε να τον σώσει.¹⁰³

Επιπλέον με την ταύτιση των μορφών του Πειρίθου και του Θησέα καθώς και του επεισοδίου με τον Καινέα συμφωνεί απόλυτα και ο Reber.¹⁰⁴

Το κεντρικό επεισόδιο με τον Καινέα ακολουθεί μια πιο μονότονη σύνθεση με λιγότερη δράση, που απλώνεται στις δύο τελευταίες πλάκες. Στην τρίτη πλάκα αρχικά συναντάμε τον Θησέα¹⁰⁵, το οποίο ακολουθούν δύο σκηνές μονομαχίας αποτελούμενες από δύο μορφές η κάθε μια, έναν πολεμιστή κι έναν Κένταυρο.¹⁰⁶ Στην τέταρτη και τελευταία πλάκα ανάμεσα στα ζεύγη που μάχονται¹⁰⁷ υπάρχει μία μοναχική, πεσμένη στο έδαφος, μορφή.¹⁰⁸ Η αριστερή ενότητα της σύνθεσης της δυτικής ζωφόρου του Ηφαιστείου ορίζεται από τα παράλληλα σώματα των Κενταύρων και δεν φαίνεται τόσο αληθινή και ρέουσα όσο η δεξιά ενότητα της σύνθεσης.¹⁰⁹

Σύμφωνα με την Ridgway η Κενταυρομαχία δημιουργεί μια αντιθετική εντύπωση, καθώς τα βαριά σώματα των Κενταύρων έρχονται σε αντιπαράθεση με τις λεπτές και ευλύγιστες ανθρώπινες μορφές. Χαρακτηριστικό είναι ότι δεν διακρίνονται οι νικητές σε αντίθεση με τον Παρθενώνα, όπου οι Κένταυροι φαίνεται να υπερέχουν, ενώ παράλληλα καμία ανθρώπινη μορφή δεν παρουσιάζεται νεκρή, παρά μόνο έχουμε μορφές πεσμένες στο έδαφος οι οποίες βρίσκονται σε μεγάλο κίνδυνο, όπως για παράδειγμα ο Καινέας.¹¹⁰

Έχουμε ήδη αναφέρει ότι το θέμα της ανατολικής ζωφόρου του

Ηφαιστείου (εικ.3α) δεν έχει ταυτιστεί με ακρίβεια. Στις δύο άκρες της ζωφόρου υπάρχουν σκηνές μάχης. Πάνω από κάθε παραστάδα βρίσκονται τρεις καθιστές θεϊκές μορφές, διαπρεπείς και αμερόληπτες, ενώ στις δύο

¹⁰¹ Boardman 1993, 175, εικ. 113, αρ. 8, 9, 10. Delivorrias 1997, 86, εικ. 5, μορφές W8, W9, W10, εικ. 11.

¹⁰² Boardman 1993, 175, εικ. 113, αρ. 7. Delivorrias 1997, 86, εικ. 5, μορφή W7.

¹⁰³ Ridgway 1981, 88.

¹⁰⁴ Reber 1998, 35.

¹⁰⁵ Boardman 1993, 175, εικ. 113, αρ. 11. Delivorrias 1997, 86, εικ. 5, μορφή W11.

¹⁰⁶ Boardman 1993, 175, εικ. 113, αρ. 12, 13, 14, 15. Delivorrias 1997, 86, εικ. 5, μορφές W12, W13, W14, W15.

¹⁰⁷ Boardman 1993, 175, εικ. 113, αρ. 16, 17, 19, 20. Delivorrias 1997, 86, εικ. 5, μορφές W16, W17, W19, W20.

¹⁰⁸ Boardman 1993, 175, εικ. 113, αρ. 18. Delivorrias 1997, 86, εικ. 5, μορφή W18.

¹⁰⁹ Ridgway 1981, 88.

¹¹⁰ Ridgway 1981, 87.

κεντρικές πλάκες ξανασυναντάμε σύγκρουση πολεμιστών οι οποίοι μάχονται οι μισοί με ακόντια και ασπίδες και οι άλλοι μισοί με βράχους. Ο πρωτόγονος αυτός οπλισμός, σύμφωνα με τον Morgan, θα μπορούσε να παραπέμψει σε μάχη μεταξύ θεών και Γιγάντων. Ωστόσο το μέγεθος και η παθητική στάση των θεοτήτων αποκλείει ξεκάθαρα αυτή την λύση.¹¹¹ Βέβαια αργότερα και ο Reber ταύτισε τους γυμνούς πολεμιστές, με τους βράχους ως όπλα, με Γίγαντες, συγκεκριμένα τους Παλλαντίδες.¹¹²

Ο Morgan αναφέρει ότι η πιο πιθανή ερμηνεία της ανατολικής ζωφόρου αποδίδεται αρχικά στον Müller¹¹³, ο οποίος είδε εδώ τη νίκη του Θησέα εναντίον των Παλλαντιδών για την κατοχή της Αθήνας. Αν αυτή η ερμηνεία είναι σωστή τότε η πιο σημαντική μορφή μπορεί να είναι μόνο ο Θησέας (εικ.7)¹¹⁴ και θα πρέπει να υπερέχει δραματικά σε αυτήν την διαμάχη απ' ότι στην μάχη με τους Κενταύρους δυτικά.¹¹⁵

Η Ridgway συμφωνεί με την παραπάνω άποψη και θεωρεί ότι ένας άθλος του Θησέα θα ήταν πιο κατάλληλος στη θέση αυτή σε σχέση και με την διακόσμηση των μετοπών και παράλληλα με την εμφάνιση του Θησέα στην Κενταυρομαχία της δυτικής ζωφόρου, πράγμα που θα συνέδεε τις δύο ζωφόρους.¹¹⁶

Αντίθετα ο Felten¹¹⁷, επηρεασμένος από τον Buschor¹¹⁸, αναγνωρίζει στην κεντρική μορφή 15 (εικ.7)¹¹⁹ τον Ήφαιστο σε κάποιον τοπικό μύθο. Την άποψη αυτή υποστηρίζει και ο Δεληβορριάς¹²⁰ καθώς και οι Jeppesen¹²¹ και Fuchs¹²² αναγνωρίζουν στην ανατολική ζωφόρο κάποιο επεισόδιο από τον Τρωικό κύκλο.

Ο Felten στηρίζει την άποψή του σε τρία βασικά στοιχεία. Στο γεγονός ότι οι θεοί παρακολουθούν με τέτοιο τρόπο ώστε σκοπό έχουν να

¹¹¹ Morgan 1962, 222.

¹¹² Reber 1998, 42.

¹¹³ Morgan 1962, 222, σημ. 1. Müller, "Die erhobenen Arbeiten am Frieze des Pronaos vom Theseumtempel zu Athen στο *Kunstarchaeologische Werke* (1833) 4, 1-16.

¹¹⁴ Boardman 1993, 174, εικ. 112, αρ. 15. Delivorrias 1997, 86, εικ. 4, μορφή E15.

¹¹⁵ Morgan 1962, 222.

¹¹⁶ Ridgway 1981, 85.

¹¹⁷ Felten 1984, 60-66.

¹¹⁸ E. Buschor, στο A. Furtwängler και K. Reichhold, *Griechische Vasenmalerei: Auswahl hervorragender Vasenbilder*, 3, Μόναχο 1910, 3:301 και E. Buschor, "Kykladisches", *AM* 54 (1929) 151, σημ. 1.

¹¹⁹ Boardman 1993, 174, εικ. 112, αρ. 15. Delivorrias 1997, 86, εικ. 4, μορφή E15.

¹²⁰ Delivorrias 1997, 89.

¹²¹ Jeppesen 1963, 49-50.

¹²² Fuchs 1993, 440-441.

υποστηρίξουν ηθικά εξίσου και τις δύο παρατάξεις. Επιπλέον στην παρουσία μιας άοπλης μορφής, με ιδιαίτερα μακρύ ιμάτιο, της επίμαχης μορφής 15 (εικ.7)¹²³, την οποία θεωρεί θεϊκή, ανάμεσα σε τρεις πολεμιστές και τρεις άντρες που μάχονται με πέτρες και τέλος στο ότι οι δύο νεκροί πολεμιστές που ορίζουν την κεντρική σκηνή φαίνεται να ορίζουν ένα συγκεκριμένο τόπο. Σε συνδυασμό με το κείμενο της Ιλιάδας (Φ) του Ομήρου ο Felten διέκρινε σ' αυτή την παράσταση την μάχη μεταξύ Ελλήνων και Τρώων στον Σκάμανδρο, όπου οι Έλληνες θα είχαν ηττηθεί, παρά την εφόρμηση του Αχιλλέως, αν δεν επενέβαινε σωτήρια ο Ήφαιστος.¹²⁴

Με την άποψη του Felten συμφωνούν ο Knell¹²⁵ και η Κοτσιδού,¹²⁶ όπως αναφέρει ο Reber αλλά ο ίδιος είναι αντίθετος, και επανέρχεται στο θέμα του Θησέα εναντίον των Παλλαντιδών.¹²⁷

Η πρωταρχική ερμηνεία του θέματος της ανατολικής ζωφόρου σχετικά με την μάχη του Θησέα εναντίον των Παλλαντιδών δεν κατάφερε να ικανοποιήσει έναν αριθμό ερευνητών, οι οποίοι ασχολήθηκαν με το συγκεκριμένο θέμα. Ειδικότερα ο Dörig¹²⁸, αναγνώρισε σ' αυτή την σκηνή μάχη του Ερεχθέα εναντίον του Εύμολπου και των Θρακών.

Μια μάχη μεταξύ Ελλήνων και βαρβάρων και την παρουσία έξι Ολύμπιων θεών αναγνώρισε ο Δεληβορριάς και δεν υποστήριξε την ερμηνεία της πλειοψηφίας των παλαιότερων ερευνητών, που πρώτος, όπως αναφέραμε ήδη, διατύπωσε ο Müller, ότι πρόκειται για μάχη του Θησέα εναντίον των Παλλαντιδών. Ο Δεληβορριάς στήριξε την άποψή του στο γεγονός ότι αυτή η ερμηνεία δεν συμφωνεί με το περιεχόμενο των υπόλοιπων ανάγλυφων, όπου εξιστορούνται μάχες εναντίον μη αθηναϊκών δυνάμεων.¹²⁹

Ο Δεληβορριάς, εξετάζοντας την παλαιότερη ερμηνεία του Felten, θεωρεί πως η παρουσία ενός μύθου σχετικού με τον Αχιλλέα σε ναό αφιερωμένο στον Ήφαιστο θα μπορούσε να είναι αποδεκτή εξαιτίας της στενής σχέσης του με άλλους συγγενικούς μύθους κι επειδή έτσι διευρύνονται οι μυθολογικοί

¹²³ Boardman 1993, 174, εικ. 112, αρ. 15. Delivorrias 1997, 86, εικ. 4, μορφή E15, 89, εικ. 10.

¹²⁴ Delivorrias 1997, 89-90.

¹²⁵ H. Knell, *Mythos und Polis* (1990) 136 κ.ε..

¹²⁶ H. Kotsidou, "Zum baupolitischen Hintergrund des Hephaistostempels auf der Athener Agora», *Hephaistos* 13 (1995) 93 κ. ε.

¹²⁷ Reber 1998, 37.

¹²⁸ Dörig 1985, 70-73.

¹²⁹ Delivorrias 1997, 89.

κύκλοι και παράλληλα τα μεταφορικά μηνύματά τους, τεχνική όχι άγνωστη στο σύνολο της αθηναϊκής αρχιτεκτονικής διακόσμησης.¹³⁰

Τέλος, ένας από τους πιο σύγχρονους ερευνητές που ασχολήθηκαν με το ναό του Ηφαίστου, ο Reber, συντάχθηκε με παραπάνω άποψη του Müller γιατί θεώρησε ότι η νικηφόρα αντιμετώπιση των Παλλαντιδών από τον Θησέα για την κυριαρχία της Αθήνας μολονότι δεν ήταν αρκετά διαδεδομένος μύθος ικανοποιεί όλα τα εικονογραφικά στοιχεία της παράστασης.¹³¹

Όσο αφορά στην σύνθεση της ανατολικής ζωφόρου (εικ.3α), ακριβώς πίσω από τις παραστάδες τοποθετούνται οι θεϊκές μορφές, οι πεσμένοι πολεμιστές τοποθετούνται επάνω από τους κίονες και οι πολεμικές σκηνές συμπληρώνουν τα υπόλοιπα κενά. Η αφήγηση ακολουθεί μια προοδευτική κίνηση ξεκινώντας και τελειώνοντας με ήσυχες σκηνές, ενώ στο κέντρο συγκεντρώνεται πιο βίαιη δράση. Επίσης το γεγονός ότι η βίαιες μάχες λαμβάνουν χώρα τόσο κοντά στους θεούς ενώ αυτοί μένουν ατάραχοι υπονοεί ότι οι θεοί είναι αόρατοι στους θνητούς, όπως συμβαίνει στον Παρθενώνα.¹³²

Σύμφωνα με την ταύτιση του Boardman στην πρώτη πλάκα της νότιας πλευράς εντοπίζεται κάποια δράση με τις δύο πρώτες μορφές και την τελευταία να κινούνται προς την μάχη.¹³³ Στο κέντρο μία μορφή είναι πεσμένη στα γόνατα, πιθανόν πρόκειται για αιχμάλωτο¹³⁴, ενώ δίπλα του ένας πολεμιστής τον δένει¹³⁵. Στη συνέχεια, στην δεύτερη πλάκα πάνω από τις παραστάδες εμφανίζονται θεϊκές μορφές σαν ζωντανοί θεατές να παρακολουθούν τις μορφές που ακολουθούν. Η πρώτη θεϊκή μορφή πιθανόν είναι η Αθηνά, η οποία κρατά το δόρυ της στο δεξί χέρι.¹³⁶ Την Αθηνά μάλλον ακολουθεί η Ήρα¹³⁷ μπροστά από τον Δία, ο οποίος κρατά σκήπτρο στο αριστερό χέρι.¹³⁸

Η τελευταία μορφή της δεύτερης πλάκας¹³⁹ καθώς και οι μορφές της τρίτης πλάκας είναι πολεμιστές, οι οποίοι μάχονται με ασπίδες, δόρατα και

¹³⁰ Delivortias 1997, 90.

¹³¹ Reber 1998, 42.

¹³² Ridgway 1981, 86.

¹³³ Boardman 1993, 174, εικ. 112, αρ. 1, 2, 5. Delivortias 1997, 86, εικ. 4, μορφές E1, E2, E5.

¹³⁴ Boardman 1993, 174, εικ. 112, αρ. 3. Delivortias 1997, 86, εικ. 4, μορφή E3.

¹³⁵ Boardman 1993, 174, εικ. 112, αρ. 4. Delivortias 1997, 86, εικ. 4, μορφή E4.

¹³⁶ Boardman 1993, 174, εικ. 112, αρ. 6. Delivortias 1997, 86, εικ. 4, μορφή E6.

¹³⁷ Boardman 1993, 174, εικ. 112, αρ. 7. Delivortias 1997, 86, εικ. 4, μορφή E7.

¹³⁸ Boardman 1993, 174, εικ. 112, αρ. 8. Delivortias 1997, 86, εικ. 4, μορφή E8.

¹³⁹ Boardman 1993, 174, εικ. 112, αρ. 9. Delivortias 1997, 86, εικ. 4, μορφή E9.

ξίφη¹⁴⁰ έχουμε δηλαδή μία συμπλοκή, στην οποία τέσσερις μορφές που μάχονται πίσω από μία άλλη πεσμένη μορφή, συνεχίζουν τη μάχη προς τα δεξιά. Η τέταρτη πλάκα περιέχει το αποκορύφωμα της δράσης. Στο αριστερό άκρο της μία μοναχική μορφή, ο Θησέας (εικ.7) σύμφωνα με την άποψη του Morgan, αλλά και του Reber επιτίθεται δυναμικά στην δίνη της συμπλοκής.¹⁴¹ Οι υπόλοιπες τέσσερις μορφές της πλάκας πολεμούν με βράχους.¹⁴²

Στην επόμενη πλάκα που ακολουθεί οι δύο πρώτες μορφές κινούνται προς τα δεξιά¹⁴³ ενώ οι υπόλοιπες τρεις αποτελούν την δεύτερη ομάδα των θεών, οι οποίοι καθισμένοι σε βράχους παρακολουθούν την μάχη. Η πρώτη θεϊκή μορφή, σύμφωνα με τον Boardman έχει ταυτιστεί με τον Ήφαιστο ή τον Ποσειδώνα.¹⁴⁴ Αν πρόκειται για τον Ποσειδώνα τότε η διπλανή του γυναικεία μορφή είναι η Αμφιτρίτη¹⁴⁵, την οποία ακολουθεί ένας αταύτιστος θεός.¹⁴⁶ Η έκτη και τελευταία πλάκα αποτελείται από πολεμιστές που ετοιμάζονται για μάχη. Η δεύτερη και τρίτη μορφή αποτελούν ζευγάρι¹⁴⁷, ενώ η τελευταία τεντώνει το τόξο της.¹⁴⁸

Αναμφισβήτητα η μορφή 15 (εικ.7) στην τέταρτη πλάκα¹⁴⁹ είναι η πιο σημαντική και πιθανότατα η πλέον αμφιλεγόμενη. Στην μορφή αυτή ο Boardman αναγνωρίζει τον Θησέα (εικ.7),¹⁵⁰ όπως ακριβώς είχε κάνει παλαιότερα και ο Müller, και τελευταία ο Reber (μορφή 12 σύμφωνα με την αρίθμησή του).¹⁵¹ Παράλληλα ο τελευταίος αναφέρεται και στην άποψη του Dörig, ο οποίος, όπως ήδη σημειώσαμε είχε αναγνωρίσει ως θέμα της ανατολικής ζωφόρου μάχη του Ερεχθέα εναντίον του Εύμολπου και των Θρακών. Έτσι ο Dörig, σύμφωνα με τον Reber, αναγνωρίζει την κεντρική μορφή της σύνθεσης (εικ.7)¹⁵² ως τον Ερεχθέα. Ωστόσο η στάση της μορφής, η οποία θυμίζει την στάση του Αριστογείτονα από το σύνταγμα των

¹⁴⁰ Boardman 1993, 174, εικ. 112, αρ. 10, 11, 12, 13, 14. Delivortias 1997, 86, εικ. 4, μορφές E10, E11, E12, E13, E14.

¹⁴¹ Morgan 1962, 223. Boardman 1993, 174, εικ. 112, αρ. 15. Delivortias 1997, 86, εικ. 4, μορφή E15. Πίν. 5. Reber 1998, 42-43, εικ. 2, μορφή E 12.

¹⁴² Boardman 1993, 174, εικ. 112, αρ. 16, 17, 18, 19. Delivortias 1997, 86, εικ. 4, μορφές E16, E17, E18, E19.

¹⁴³ Boardman 1993, 174, εικ. 112, αρ. 20, 21. Delivortias 1997, 86, εικ. 4, μορφές E20, E21.

¹⁴⁴ Boardman 1993, 174, εικ. 112, αρ. 22. Delivortias 1997, 86, εικ. 4, μορφή E22.

¹⁴⁵ Boardman 1993, 174, εικ. 112, αρ. 23. Delivortias 1997, 86, εικ. 4, μορφή E23.

¹⁴⁶ Boardman 1993, 174, εικ. 112, αρ. 24. Delivortias 1997, 86, εικ. 4, μορφή E24.

¹⁴⁷ Boardman 1993, 174, εικ. 112, αρ. 26, 27. Delivortias 1997, 86, εικ. 4, μορφές E26, E27.

¹⁴⁸ Boardman 1993, 174, εικ. 112, αρ. 29. Delivortias 1997, 86, εικ. 4, μορφή E29.

¹⁴⁹ Boardman 1993, 174, εικ. 112, αρ. 15. Delivortias 1997, 86, εικ. 4, μορφή E15.

¹⁵⁰ Boardman 1993, 174, εικ. 112, αρ. 15.

¹⁵¹ Müller 1833, 276. Reber 1998, 42.

¹⁵² Boardman 1993, 174, εικ. 112, αρ. 15. Delivortias 1997, 86, εικ. 4, μορφή 15.

Τυραννοκτόνων, δεν ταιριάζει στον Ερεχθέα, σύμφωνα με την άποψη του Reber.¹⁵³ Ο Reber ταυτίζει την κεντρική μορφή με το Θησέα (εικ.7).¹⁵⁴ Θεωρεί ότι πρόκειται για μία ιδιαίτερα σημαντική μορφή καθώς είναι μόνη και είναι τοποθετημένη στο κέντρο της σύνθεσης της ανατολικής ζωφόρου κι επιπλέον επειδή παρουσιάζει τρομερή ομοιότητα με την στάση του Αριστογείτονα από το σύνταγμα των Τυραννοκτόνων (εικ.8).¹⁵⁵ Η απεικόνιση του Θησέα στη συγκεκριμένη στάση παραπέμπει στην συμβολική έκφραση, πάνω στην ζωφόρο, της ιδέας της αθηναϊκής δημοκρατίας, μυθικός θεμελιωτής της οποίας θεωρείται ο Θησέας.

Όσο αφορά στις θεϊκές μορφές της ζωφόρου ο Reber υποστηρίζει πως ο διαχωρισμός τους σε δύο ομάδες των τριών μορφών, σε δύο στρατόπεδα Ελλήνων και Τρώων, όπως υποστήριξε ο Felten,¹⁵⁶ έγινε για λόγους συμμετρίας και δεν έχει σχέση με το θέμα της σύνθεσης.¹⁵⁷ Παράλληλα ο Reber ταυτίζει τις θεϊκές μορφές. Θεωρεί ότι η πρώτη θεϊκή ομάδα αποτελείται από την Αθηνά,¹⁵⁸ την Ήρα¹⁵⁹ και τον Δία,¹⁶⁰ ενώ η δεύτερη ομάδα αποτελείται από τον Ποσειδώνα,¹⁶¹ την Αμφιτρίτη¹⁶² και τον Απόλλωνα.¹⁶³ Σχετικά με την γυναικεία θεότητα της δεύτερης ομάδας των θεών, η Harrison παλαιότερα την είχε ταυτίσει με την Αφροδίτη, αλλά η ταύτιση των υπόλοιπων μορφών συμφωνεί με τις μεταγενέστερες ταυτίσεις του Boardman και του Reber, που αναφέραμε παραπάνω.¹⁶⁴

¹⁵³ Reber 1998, 41.

¹⁵⁴ Boardman 1993, 174, εικ. 112, αρ. 15. Delivortias 1997, 86, εικ. 4, μορφή E15.

¹⁵⁵ Boardman 1993, 36, εικ. 3. Reber 1998, 39.

¹⁵⁶ Felten 1984, 63.

¹⁵⁷ Reber 1998, 40.

¹⁵⁸ Boardman 1993, 174, εικ. 112, αρ. 6. Delivortias 1997, 86, εικ. 4, μορφή E6.

¹⁵⁹ Boardman 1993, 174, εικ. 112, αρ. 7. Delivortias 1997, 86, εικ. 4, μορφή E7.

¹⁶⁰ Boardman 1993, 174, εικ. 112, αρ. 8. Delivortias 1997, 86, εικ. 4, μορφή E8.

¹⁶¹ Boardman 1993, 174, εικ. 112, αρ. 22. Delivortias 1997, 86, εικ. 4, μορφή E22.

¹⁶² Boardman 1993, 174, εικ. 112, αρ. 23. Delivortias 1997, 86, εικ. 4, μορφή E23.

¹⁶³ Boardman 1993, 174, εικ. 112, αρ. 24. Delivortias 1997, 86, εικ. 4, μορφή E24. Reber 1998, 45.

¹⁶⁴ Harrison 1978, 220.

Κεφάλαιο III

Αετώματα και Ακρωτήρια του Ηφαιστείου:

Τα αετώματα του Ηφαιστείου αποτελούν ίσως το πιο προβληματικό και το πιο ελλιπές μέρος του ναού, καθώς μέχρι σήμερα δεν έχουν ταυτιστεί με σιγουριά τα θέματα που απεικονίζονται στις δύο εναέτιες συνθέσεις. Αυτό συνέβη κυρίως λόγω του ότι τα εναέτια γλυπτά δεν βρίσκονται στη θέση τους, ούτε έχουν εντοπισθεί, εκτός μερικών εξαιρέσεων, στις ανασκαφές στην περιοχή της Αγοράς.

Στα 1751-55 ο J. Stuart αναγνώρισε την ύπαρξη ολόγλυφων γλυπτών στο ανατολικό αέτωμα, λόγω της ύπαρξης οπών στο τύμπανο του ανατολικού αετώματος. Ωστόσο ο Stuart δεν παρατήρησε τους τóρμους στα οριζόντια γείσα των αετωμάτων όπως και αντίστοιχες οπές στο τύμπανο του δυτικού αετώματος. Έτσι κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το δυτικό αέτωμα, όπως και οι μετόπες της δυτικής πλευράς, δεν είχε ποτέ γλυπτή διακόσμηση.¹⁶⁵

Αρκετά χρόνια αργότερα ο L. Ross επιβεβαίωσε την ύπαρξη γλυπτής διακόσμησης και στα δύο αετώματα, καθώς παρατήρησε την ύπαρξη κοιλοτήτων ένθεσης πλίνθων αγαλμάτων στα οριζόντια γείσα και των δύο αετωμάτων.¹⁶⁶ Ωστόσο ο Penrose σε σχέδιά του στα 1846-47 διαπίστωσε τις κοιλοότητες αυτές μόνο στο οριζόντιο γείσο του δυτικού αετώματος.¹⁶⁷ Επηρεασμένος από αυτή την άποψη ο Bötticher, δίχως να το έχει μελετήσει ιδιαίτερα αναφέρει ότι μόνο στο δυτικό αέτωμα υπήρχε γλυπτή διακόσμηση.¹⁶⁸

Το ζήτημα τελικά σχετικά με την γλυπτή διακόσμηση και των δύο αετωμάτων του Ηφαιστείου, οριστικοποιήθηκε μερικά χρόνια αργότερα, όπως αναφέρει ο Thompson, από τους Gurlitt και Ziller, ύστερα από σχολαστική έρευνα στο κτίριο.¹⁶⁹

Στο εξής η ύπαρξη εναέτιων γλυπτών στο Ηφαίστειο θεωρούνταν δεδομένη, ωστόσο κανείς δεν είχε ασχοληθεί ως τότε με την έρευνα των θεμάτων που απεικονίζονταν στα αετώματα. Ο πρώτος που ασχολήθηκε με

¹⁶⁵ J. Stuart και N. Revett, *The Antiquities of Athens*, III, 1794, I, 2.

¹⁶⁶ L. Ross, *Das Theseion und Tempel des Arcs*, 1852, 10 σημ. 32.

¹⁶⁷ F. G. Penrose, *Principles of Athenian Architecture*, 1851, 68, πίν. 35 και 2^η έκδ. 1888, 73, πίν. 35.

¹⁶⁸ K. G. W. Bötticher, *Untersuchungen auf der Akropolis*, 1863, 183.

¹⁶⁹ Gurlitt και Ziller 1873, 86-91. Thompson 1949, 231.

αυτό το θέμα ήταν ο B. Sauer στα 1890. Εννέα χρόνια αργότερα παρουσίασε τα αποτελέσματα της έρευνάς του, όπου βασισμένος στις κοιλότητες των οριζόντιων γείσων και του ανατολικού αετώματος, προσπάθησε να αποκαταστήσει κάθε εναέτια μορφή, σε ακριβή και προσεχτικά σχέδια, και τελικά αναγνώρισε ως θέματα τῶν αετώματων την Γέννηση του Εριχθονίου στο ανατολικό αέτωμα και στο δυτικό τον Ἡφαιστο και την Θέτιδα.¹⁷⁰ Οι αποκαταστάσεις αυτές ωστόσο αργότερα θα αναιρεθούν, αφού ο Sauer αποκατέστησε με πολύ μεγάλη ακρίβεια τα θέματα και τις μορφές μη έχοντας παράλληλα αρκετά στοιχεία και χωρίς να γνωρίζει την ύπαρξη σημαντικών θραυσμάτων προερχόμενων από το Ηφαιστειο για μια τόσο ακριβή αναπαράσταση με αποτέλεσμα να γίνουν αρκετά λάθη.

Κατά την διάρκεια των ανασκαφών στην Αρχαία Αγορά των Αθηνών ανακαλύφθηκαν θραύσματα γλυπτών, τα οποία παρουσιάζουν ομοιότητες με τα υπόλοιπα γλυπτά του Ηφαιστείου όσο αφορά στο μέγεθος, την χρονολογία και το υλικό. Ο Thompson στο άρθρο του παρουσιάζει αυτά τα θραύσματα με σκοπό να αποκαταστήσει, όσο είναι δυνατόν, την θέση τους πάνω στο ναό.

Από τα έξι κομμάτια που θα εξεταστούν παρακάτω τα πέντε φαίνεται να προέρχονται από τα αετώματα και ένα από ακρωτήριο. Τα τέσσερα εναέτια κομμάτια είναι κατασκευασμένα από πεντελικό μάρμαρο, όπως και η ανωδομή του ναού, εκτός από το γείσο τη σίμα και την οροφή που είναι από παριανό μάρμαρο. Από παριανό μάρμαρο είναι κατασκευασμένα επίσης το ένα εναέτιο κομμάτι, το ακρωτήριο, οι μετόπες και οι ζωφόροι.¹⁷¹

Τα έξι θραύσματα που έχουν βρεθεί είναι ένας κορμός ανακεκλιμένης ανδρικής μορφής (εικ.9), από πεντελικό μάρμαρο, η στάση της οποίας θυμίζει κάτι ανάμεσα στον Ιλισσό και την μορφή D από τα αετώματα του Παρθενώνα.¹⁷² Το δεύτερο θραύσμα είναι ένας κορμός ιστάμενης ανδρικής μορφής (εικ.10), επίσης από πεντελικό μάρμαρο.¹⁷³ Επίσης βρέθηκε ένας κορμός Αθηνάς (εικ.11)¹⁷⁴ και ένα σκέλος αλόγου (εικ.12),¹⁷⁵ και τα δύο από πεντελικό μάρμαρο, και το δεξί άκρο πόδι μιας ντυμένης, μάλλον καθιστής μορφής (εικ.13)¹⁷⁶ κι ένα σύμπλεγμα δύο γυναικείων μορφών (εικ.14), το

¹⁷⁰ Sauer 1899.

¹⁷¹ Thompson 1949, 233.

¹⁷² Thompson 1949, πίν. 49.1-2. Boardman 1993, 117-118, εικ. 77, 78.

¹⁷³ Thompson 1949, πίν. 49.3.

¹⁷⁴ Thompson 1949, πίν. 51-52.

¹⁷⁵ Thompson 1949, πίν. 52.2.

¹⁷⁶ Thompson 1949, πίν. 52.4-5.

οποίο τελικά αναγνωρίζεται με μεγάλη πιθανότητα ως ακρωτήριο του ναού, από παριανό μάρμαρο.¹⁷⁷

Τα θραύσματα αυτά προέρχονται αναμφισβήτητα από το ναό του Ηφαίστου κυρίως λόγω της εύρεσής τους κοντά στο λεγόμενο κεφάλι του Ευρυσθέα και λόγω του υλικού και της τεχνικής τους. Παράλληλα ο Thompson αναφέρει ότι ο συνδυασμός των ιστάμενων και των ανακεκλιμένων μορφών παραπέμπει οπωσδήποτε σε κάποια εναέτια σύνθεση.¹⁷⁸

Σχετικά με την αποκατάσταση των μορφών επάνω στο αέτωμα ο Thompson θεωρεί ότι η στάση της ανακεκλιμένης ανδρικής μορφής (εικ.9)¹⁷⁹ παρουσιάζει ομοιότητες με τον Ιλισσό από το δυτικό αέτωμα του Παρθενώνα. Η μορφή από το Ηφαίστειο είχε παρόμοια στάση και θα ήταν τοποθετημένη σε ανάλογη θέση πάνω στο αέτωμα με την θέση που είχε ο Ιλισσός στον Παρθενώνα. Έτσι την τοποθετεί στην αριστερή γωνία του ανατολικού αετώματος.¹⁸⁰ Ήδη ο Sauer είχε αναφέρει την ύπαρξη κοιλότητας πλίνθου στο αριστερό άκρο του ανατολικού αετώματος, στον οποίο είχε αποκαταστήσει μία ανακεκλιμένη, γυμνή, ανδρική μορφή και σε συνδυασμό με το γεγονός ότι το μέγεθος του τέρμου ταιριάζει με την μορφή που έχουμε καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η πιθανότερη θέση της συγκεκριμένης μορφής είναι αυτή στην αριστερή γωνία του ανατολικού αετώματος.¹⁸¹

Από κάποιο κεντρικό σημείο της σύνθεσης πιθανόν προέρχεται η δεύτερη ανδρική, ιστάμενη μορφή (εικ.10), σύμφωνα με την άποψη του Thompson.¹⁸² Η ύπαρξη ορθογώνιας κοιλότητας για την πλίνθο στο μέσον του οριζόντιου γείσου του ανατολικού αετώματος είχε οδηγήσει παλαιότερα τον Sauer να τοποθετήσει σε εκείνο το σημείο μια καθιστή μορφή, ενώ εκατέρωθεν της μορφής αυτής υπήρχαν μικρότερες κοιλότητες ένθεσης στις οποίες προσαρμοζόταν από μία ιστάμενη μορφή.¹⁸³ Έτσι ο Thompson αποκατέστησε μια ντυμένη γυναικεία μορφή στα αριστερά και μια γυμνή

¹⁷⁷ Thompson 1949, 233-236, πίν. 53, 54, 55.1-2. Boardman 1993, 178, εικ. 115. Delivorrias 1997, 97, εικ. 22.

¹⁷⁸ Thompson 1949, 236.

¹⁷⁹ Thompson 1949, πίν. 49.1-2.

¹⁸⁰ Thompson 1949, 237.

¹⁸¹ Sauer 1899, 30.

¹⁸² Thompson 1949, 238, πίν. 49.3, 50.

¹⁸³ Sauer 1899, 32, 40.

ανδρική μορφή στα δεξιά, καθώς το μέγεθος της κοιλότητας πάνω στο γείσο ταίριαζε με το μέγεθος της μορφής που εξετάζουμε.¹⁸⁴

Όσο αφορά την μορφή της Αθηνάς (εικ.11)¹⁸⁵ ο Thompson θεωρεί ότι η όρθια στάση της υποδεικνύει μία θέση κοντά στο κέντρο του αετώματος και πιθανότατα στην κοιλότητα ένθεσης πλίνθου αριστερά της κεντρικής μορφής, όπου ο Sauer, όπως ήδη αναφέραμε, είχε τοποθετήσει μια ντυμένη γυναικεία μορφή.¹⁸⁶ ωστόσο ένας ακόμη λόγος, σύμφωνα με τον οποίο αποδίδεται η κοιλότητα αυτή στην Αθηνά, είναι γιατί αριστερά της υπάρχει οπή, η οποία θα δεχόταν την άκρη του δόρατος της θεάς.¹⁸⁷

Το επόμενο θραύσμα, το πόδι του αλόγου (εικ.12),¹⁸⁸ θεωρείται ότι προέρχεται από το αέτωμα του Ηφαιστείου κυρίως λόγω της θέσης όπου βρέθηκε, του υλικού κατασκευής του, το οποίο είναι ίδιο με το υλικό των υπόλοιπων θραυσμάτων, και τέλος λόγω της ομοιότητάς του με τους Κενταύρους της δυτικής ζωφόρου του ναού, παρόλο που το μέγεθός του είναι μεγαλύτερο.¹⁸⁹

Με βάση λοιπόν το παραπάνω θραύσμα θα πρέπει να εξετάσουμε τις πιθανότητες αποκατάστασης αλόγων στο ανατολικό αέτωμα. Δεν θα μπορούσαν να τοποθετηθούν στις γωνίες αφού εκεί έχουμε ήδη τοποθετήσει ανθρώπινες, ανακεκλιμένες μορφές. Ένα καλό σημείο, όπως αναφέρει ο Thompson θα ήταν ανάμεσα στις ανακεκλιμένες και τις κεντρικές μορφές σε συνδυασμό και με τις δύο σειρές των τριών κοιλοτήτων ένθεσης εκατέρωθεν του κέντρου. Παράλληλα παρουσιάζει και την παλαιότερη άποψη του Sauer, ο οποίος είχε αποκαταστήσει σ' αυτά τα σημεία τρεις ανθρώπινες μορφές αριστερά και μία τερατώδη μαζί με μία ανθρώπινη μορφή στα δεξιά. Στην αποκατάσταση αυτή ο Sauer αγνόησε το γεγονός ότι οι δύο ομάδες των κοιλοτήτων ήταν συμμετρικές μεταξύ τους κι επομένως θα υπήρχε και μία ασυμμετρία στο μέγεθος των μορφών. Γι' αυτό τον λόγο ο Thompson κατέληξε στο περισσότερο λογικό και αληθοφανές συμπέρασμα, ότι σ' εκείνα τα σημεία ήταν τοποθετημένα δύο συντάγματα, ένα σε κάθε πλευρά, αποτελούμενα από ένα άρμα κι έναν ηνίοχο.¹⁹⁰

¹⁸⁴ Thompson 1949, 238.

¹⁸⁵ Thompson 1949, πίν. 51, 52-1.

¹⁸⁶ Thompson 1949, 239.

¹⁸⁷ Thompson 1949, 240.

¹⁸⁸ Thompson 1949, 52,2.

¹⁸⁹ Thompson 1949, 240.

¹⁹⁰ Thompson 1949, 240.

Το δεξί, ντυμένο άκρο πόδι (εικ.13)¹⁹¹ πιθανόν ανήκει σε γυναικεία μορφή, ωστόσο δεν έχει διευκρινιστεί αν πρόκειται για καθιστή ή ανακαθήμενη μορφή. Την μορφή αυτή ο Thompson την τοποθετηθεί στον χώρο ανάμεσα στις κεντρικές μορφές και την γωνία του αετώματος. Ωστόσο στο ανατολικό αέτωμα δεν υπάρχει κάποιος τώμος που να μπορεί να δεχτεί μια παρόμοια μορφή, οπότε την τοποθετεί στο δεξί άκρο του δυτικού αετώματος, όπου ο χώρος είναι κατάλληλος για να δεχτεί μια παρόμοια μορφή. Τέλος ο Thompson παρατηρεί ότι η μορφή αυτή μοιάζει με μία από τις τρεις γυναικείες μορφές από το ανατολικό αέτωμα του Παρθενώνα, την Δήμητρα (E), την Κόρη (F) και την Ειλείθυια (G)¹⁹², διαφωνώντας με τα σχέδια του Sauer, ο οποίος τοποθετούσε εκεί το άρμα του Ήλιου.¹⁹³

Το τελευταίο θραύσμα, το σύμπλεγμα των δύο γυναικείων μορφών (εικ.12),¹⁹⁴ θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί, λόγω του μεγέθους του κυρίως, είτε στο κέντρο του αετώματος είτε ως κεντρικό ακρωτήριο του ανατολικού αετώματος. Η πιο πιθανή εκδοχή, σύμφωνα με τον Thompson, βέβαια είναι ότι χρησιμοποιούνταν ως κεντρικό ακρωτήριο στην ανατολική πλευρά του ναού.¹⁹⁵

Όσον αφορά στην αποκατάσταση του θέματος των αετωμάτων του Ηφαιστείου η έλλειψη ευρημάτων δυσκολεύει αρκετά την έρευνα, η οποία μπορεί να βασιστεί μόνο στις κοιλότητες ένθεσης των πλίνθων που υπάρχουν πάνω στα αετώματα καθώς και σε αναπαραστάσεις αγγείων.

Έχει ήδη αναφερθεί ότι η πρώτη προσπάθεια αποκατάστασης του θέματος των αετωμάτων έγινε από τον Sauer στα 1890. Ωστόσο τα νέα ευρήματα που ήρθαν στο φως μετά τις ανασκαφές στην αρχαία Αγορά οι αναπαραστάσεις του Sauer κλονίστηκαν σε μεγάλο βαθμό και συνεπώς προτάθηκαν νέα θέματα που θα μπορούσαν να απεικονίζονται στα αετώματα του Ηφαιστείου.

Επιπλέον η εύρεση δύο ακόμη θραυσμάτων βοήθησε στο να αποκατασταθούν με λογική ακρίβεια δύο μορφές του ανατολικού αετώματος. Η πρώτη τοποθετείται στο δεξιό άκρο και πιθανότατα πρόκειται για μία ανακεκλιμένη μορφή, η οποία παρουσιάζει πολλές αναλογίες με την

¹⁹¹ Thompson 1949, πίν. 52.4-5.

¹⁹² Boardman 1993, 118, εικ. 78.

¹⁹³ Thompson 1949, 241.

¹⁹⁴ Thompson 1949, πίν. 53, 54, 55.1-2. Delivortias 1997, 97, εικ. 22.

¹⁹⁵ Thompson 1949, 243.

ανακεκλιμένη μορφή του αριστερού άκρου του αετώματος. Παρά το γεγονός ότι η κοιλότητα ένθεσης στο σημείο αυτό έχει αφαιρεθεί, ωστόσο ο Thompson συμφωνεί με την αποκατάσταση του Sauer ότι πρόκειται για μια ντυμένη, γυναικεία μορφή.¹⁹⁶

Για το δεύτερο θραύσμα ο Thompson θεωρεί πιθανή την τοποθέτησή του από τον Sauer στο κέντρο της σύνθεσης του ανατολικού αετώματος και την άποψή του ότι πρόκειται για μία καθιστή μορφή. Ωστόσο διαφωνεί σε ένα σημείο με την αποκατάσταση του Sauer, στο ότι ο τελευταίος δεχόταν ότι η μορφή καθόταν σε βράχο, η κοιλότητα όμως παραπέμπει στην ύπαρξη ενός θρόνου, σύμφωνα με τον Thompson. Επομένως η ύπαρξη ενός θρόνου στο κέντρο της σύνθεσης υποδεικνύει μια θεική μορφή.¹⁹⁷

Με τα παραπάνω δεδομένα λοιπόν μπορούμε να αποκαταστήσουμε με αρκετή ακρίβεια την σύνθεση του ανατολικού αετώματος, η οποία αποτελείται από μία κεντρική, καθιστή μορφή, εκατέρωθεν αυτής βρίσκονται δύο ιστάμενες μορφές, μία σε κάθε πλευρά. Στη συνέχεια μία ομάδα με άρμα σε κάθε πλευρά και τέλος στις γωνίες από μία ανακεκλιμένη μορφή.¹⁹⁸

Η ταύτιση των παραπάνω μορφών αποτελεί ένα επιπλέον πρόβλημα. Με σιγουριά μπορεί να ταυτιστεί η Αθηνά, αριστερά του κέντρου. Η κεντρική μορφή ήταν μάλλον μεγαλύτερης κλίμακας και μία πιθανή ταύτιση είναι με τον Δία, καθώς η θέση αυτή ταιριάζει απόλυτα σε μια θεική μορφή. Για την αναγνώριση της μορφής στα δεξιά του κέντρου πρέπει να υποθέσουμε ότι πρόκειται για μια ανάλογη μορφή με εκείνην της Αθηνάς, δηλαδή με θεική καταγωγή. Η έλλειψη γενειάδας και το νεανικό σώμα αποκλείουν τους μεγαλύτερης ηλικίας θεούς. Θα μπορούσε να είναι ο Ήφαιστος καθώς είναι προστάτης του ναού κι επιπλέον έχει ξαναεμφανιστεί σ' αυτή την θέση, στο ανατολικό αέτωμα του Παρθενώνα. Ωστόσο η ύπαρξη αρμάτων μας απομακρύνει από αυτή την υπόθεση αφού γνωρίζουμε από τον μύθο ότι ο Ήφαιστος επέστρεψε στον Όλυμπο μεθυσμένος, επάνω σε γάιδαρο και χωρίς την σοβαρότητα που διακρίνει την μορφή που έχουμε εδώ.¹⁹⁹

Ο Thompson στην προσπάθειά του να εμβαθύνει λίγο περισσότερο στο θέμα της ταύτισης αυτής της τρίτης μορφής έκανε μερικές ακόμη υποθέσεις. Αν δεχτούμε ότι η κεντρική μορφή είναι ο Δίας, τότε σίγουρα βρισκόμαστε

¹⁹⁶ Thompson 1949, 244. Sauer 1899, πίν. 56, 63.

¹⁹⁷ Thompson 1949, 244.

¹⁹⁸ Thompson 1949, 244.

¹⁹⁹ Thompson 1949, 244.

στον οίκο των θεών. Επιπλέον τα άρματα παραπέμπουν σε κάποια άφιξη. Η Δίας έχει στραφεί προς την μορφή που πλησιάζει, η οποία θα πρέπει να είναι ανάλογη της Αθηνάς, για να την καλωσορίσει. Ένα θέμα λοιπόν που θα ταίριαζε με τα παραπάνω στοιχεία είναι η Αποθέωση του Ηρακλή. Ένα πρόβλημα που παρουσιάζεται με την αποκατάσταση αυτού του θέματος είναι η απεικόνιση του Ηρακλή ως αγένειου, ενώ κανονικά θα έπρεπε να εμφανίζεται σαν ώριμος άνδρας, μετά τον τελευταίο του άθλο, τα μήλα των Εσπερίδων. Ωστόσο ο Ηρακλής εμφανίζεται αγένειος και στις μετόπες οπότε θα μπορούσε να ισχύει κι εδώ το ίδιο.²⁰⁰

Κατά τον Thompson η απεικόνιση της Αποθέωσης του Ηρακλή στο ανατολικό αέτωμα του Ηφαιστείου αποτελεί κατά κάποιον τρόπο την συνέχεια της αφήγησης, η οποία ξεκινά με τους άθλους του ήρωα στις ανατολικές μετόπες και τελειώνει με την Αποθέωση στο ανατολικό αέτωμα.²⁰¹

Συνήθως στην απεικόνιση του τελευταίου άθλου του Ηρακλή με τα μήλα των Εσπερίδων, που θεωρείται σχετικός με την αποθέωση άθλος, εμφανίζεται και το δέντρο. Η ύπαρξη όμως του δέντρου αυτού πάνω στο αέτωμα δεν είναι σίγουρη. Ο Thompson πιστεύει ότι ένας τώμος στο οριζόντιο γείσο δίπλα στην μορφή, την οποία ταύτισε με τον Ηρακλή, ήταν προορισμένος για να δεχτεί το δέντρο, το οποίο θα ήταν χάλκινο. Η άποψη αυτή του Thompson στηρίζεται και στις παραστάσεις του θέματος πάνω σε αγγεία, όπως στην ερυθρόμορφη πελίκη του πρώιμου 4^{ου} αιώνα π. Χ. στο Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης στη Ν. Υόρκη.²⁰²

Τα ονόματα των υπόλοιπων μορφών που βρίσκονται πάνω στο αέτωμα πιθανότατα δεν θα τα μάθουμε ποτέ. Όσο αφορά στις μορφές επάνω στα άρματα θα μπορούσαν να είναι μία Νίκη δίπλα στην Αθηνά και ο Ιόλαος δίπλα στον Ηρακλή. Οι υποθέσεις αυτές στηρίζονται κυρίως σε παραστάσεις πάνω σε αγγεία του δεύτερου μισού του 5^{ου} αιώνα π. Χ.²⁰³, ωστόσο παραμένουν μόνο υποθέσεις ενός ερευνητή, του Thompson, και εύκολα μπορούν να αμφισβητηθούν.

Σχετικά με την αποκατάσταση του ανατολικού κεντρικού ακρωτηρίου, θα μπορούσε να είναι ένα μυθολογικό θέμα, πράγμα αρκετά σύνθητες στους

²⁰⁰ Thompson 1949, 245.

²⁰¹ Thompson 1949, 245.

²⁰² Thompson 1949, 246. Richter και Hall, *Red-figured Athenian Vases in the Metropolitan Museum of Art*, σφ. 166, πίν. 162, 163, 173.

²⁰³ Thompson 1949, 247.

ναούς την ίδια εποχή. Η δύο γυναικείες μορφές που αποτελούν το ακρωτήριο είναι της ίδιας ηλικίας και της ίδιας κοινωνικής θέσης. Σε καμιά περίπτωση δεν υπάρχει βιαιότητα ανάμεσα στις δύο μορφές ενώ δεν υπάρχει και κάποιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, το οποίο θα βοηθούσε ώστε να αναγνωριστούν αυτές.²⁰⁴

Μια πιθανή εκδοχή θα ήταν να αποδοθεί το νεανικό σύμπλεγμα των γυναικείων μορφών από το Μουσείο της Αγοράς με αριθμό εύρεσης S429a (εικ.14),²⁰⁵ το οποίο πιθανότατα είναι μυθολογικού χαρακτήρα, στις Εσπερίδες. Ο Thompson βασισμένος στις αναπαραστάσεις αγγείων του τέλους του 5^{ου} αιώνα π. Χ. και αρχές 4^{ου} π. Χ. υποθέτει πως θα μπορούσαν να είναι οι δύο από τις τρεις Εσπερίδες που εμφανίζονται στις παραστάσεις του μύθου, ενώ η τρίτη βρίσκεται στην μετόπη, όπου απεικονίζεται ο άθλος.²⁰⁶ Η άποψη ενισχύεται από το γεγονός ότι ο Thompson αναγνώρισε στο αντικείμενο που κρατά στα χέρια της η μία μορφή ένα από τα μήλα. Έτσι συνεχίζεται η εξιστόρηση του μύθου, που, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ξεκίνησε από τις μετόπες και συνεχίστηκε στο ανατολικό αέτωμα και στο αντίστοιχο ακρωτήριο.²⁰⁷

Μία άλλη πιθανή και πιο συγκεκριμένη εκδοχή θα μπορούσε να είναι ότι το σύμπλεγμα απεικονίζει μια ομάδα εφεδρισμού, την οποία αποτελούν οι Εσπερίδες που φέρνουν ένα από τα χρυσά μήλα, καθώς παρόμοιες αναπαραστάσεις συναντάμε σε ειδώλια από τερακότα.²⁰⁸ Ωστόσο δεν γνωρίζουμε αν τα ειδώλια έχουν επηρεαστεί από κάποια μεγαλύτερη σε μέγεθος παράσταση του θέματος, όπως για παράδειγμα θα μπορούσε να είναι το ακρωτήριο του Ηφαιστίου, ή αν τα ίδια τα ειδώλια αποτέλεσαν επιρροή για κάποιες μεγαλύτερες συνθέσεις.²⁰⁹

Λίγα χρόνια αργότερα από την εποχή που ο Thompson διατύπωσε τις απόψεις του για το αέτωμα του Ηφαιστίου, η Harrison χρησιμοποίησε τρία μικρά θραύσματα, που είχαν βρεθεί στο σημείο όπου ανακαλύφθηκε από τον Thompson το σύμπλεγμα των δύο γυναικείων μορφών, το οποίο ο ερευνητής είχε θεωρήσει κεντρικό ακρωτήριο της ανατολικής πλευράς και διατύπωσε την

²⁰⁴ Thompson 1949, 248.

²⁰⁵ Thompson 1949, πίν. 53, 54, 55.1-2. Boardman 1993, 178, εκ. 115. Delivortias 1997, 97, εικ. 22.

²⁰⁶ Thompson 1949, 248.

²⁰⁷ Thompson 1949, 250.

²⁰⁸ Thompson 1949, 248, σημ. 49.

²⁰⁹ Thompson 1949, 249, σημ. 50, 51, 52, 53.

άποψη της σχετικά με το δυτικό αέτωμα του μνημείου. Πρόκειται για δύο τμήματα δεξιών σκελών σε διασκελισμό, τα οποία ανήκουν σε δύο γυμνές ανδρικές μορφές και ένα τμήμα αριστερού αγκώνα από παριανό μάρμαρο, τέλεια επεξεργασμένου.²¹⁰

Η Harrison θεώρησε ότι το μέγεθος της φθοράς τους, η τεχνοτροπία καθώς και ο τόπος εύρεσής τους οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ανήκουν στο δυτικό αέτωμα του Ηφαιστείου. Τα σκέλη σε συνδυασμό με άλλα ακόμη μικρότερα θραύσματα, δύο οπλές αλόγων και το άκρο σκέλος μιας ανακαθήμενης μορφής, τα οποία μπορούν να συνδεθούν με το δυτικό αέτωμα και οδηγούν στην αποκατάσταση μιας Θεσσαλικής Κενταυρομαχίας. Η Harrison χρησιμοποιώντας όλα τα θραύσματα και κάνοντας μια υποθετική αποκατάσταση αυτού του θέματος, υποστήριξε ότι ταιριάζει απόλυτα στις κοιλότητες ένθεσης πλίνθων αγαλμάτων του οριζόντιου γείσου του δυτικού αετώματος.²¹¹

Όσο αφορά στο ανατολικό αέτωμα ο Morgan θεώρησε ότι το θέμα που θα απεικονιζόταν εκεί θα πρέπει να είχε άμεση σχέση με τον Ήφαιστο, τον κύριο κάτοχο του ναού. Γι' αυτό καλό θα ήταν αρχικά η έρευνα να εξετάσει τους μύθους που είναι σχετικοί με τον Ήφαιστο και στους οποίους εμφανίζεται και η Αθηνά.²¹²

Δύσκολα θα απεικονιζόταν η απάτη του Ηφαίστου από τον Άρη ή η μεθυσμένη επιστροφή του πρώτου στον Όλυμπο για να ελευθερώσει την μητέρα του από τον θρόνο που την είχαν δέσει.²¹³ Επίσης η Γέννηση του Εριχθονίου, θέμα που πιθανόν παριστανόταν και στην βάση των λατρευτικών αγαλμάτων, κατά τον Morgan δύσκολα θα μπορούσε να τοποθετηθεί και στο ανατολικό αέτωμα.²¹⁴

Ένα θέμα όπου εμφανίζονται μαζί η Αθηνά και ο Ήφαιστος, αποδίδοντάς τους εξίσου την ίδια τιμή και παράλληλα τονίζει την ιδιότητα του Ήφαιστου ως δημιουργού, είναι η Γέννηση της Αθηνάς από το κεφάλι του Δία. Ο Morgan εξετάζει την υπόθεση αυτή μελετώντας τα θραύσματα που έχουν βρεθεί και συνδυάζοντάς τα με τους τόρμους που έχουν απομείνει πάνω στο αέτωμα. Έτσι λοιπόν η ιστάμενη μορφή, ο Ήφαιστος, στην συγκεκριμένη περίπτωση

²¹⁰ Harrison 1956, 178.

²¹¹ Harrison 1956, 178.

²¹² Morgan 1963, 93.

²¹³ Morgan 1963, 93.

²¹⁴ Morgan 1963, 94.

(εικ.10), τοποθετείται αριστερά ως προς τον θεατή, λόγω της συστροφής του λαιμού και η Αθηνά (εικ.11) τοποθετείται δεξιά. Το τρίτο μεγάλο θραύσμα, ο κορμός μιας ανακεκλιμένης μορφής, θα μπορούσε να είναι ο Ηρακλής. Οι κοιλότητες ωστόσο στο οριζόντιο γείσο του ανατολικού αετώματος δεν μπορούν ούτε να επιβεβαιώσουν ούτε να απορρίψουν αυτή την υπόθεση, καθώς το κατώτερο μέρος και των δύο μορφών λείπει και κάθε αποκατάσταση των πλίνθων τους είναι υποθετική.²¹⁵

Βέβαια η ορθογώνια κοιλότητα στο κέντρο του αετώματος θα μπορούσε να στηρίξει την ύπαρξη ενός ένθρονου Δία, όπως επίσης και ο τόρμος στα δεξιά της Αθηνάς θα μπορούσε να υποστηρίξει ένα δέντρο, την ιερή ελιά.²¹⁶

Τέλος ο Morgan θεωρεί ότι η επιλογή ενός θέματος, το οποίο υπάρχει ήδη στον Παρθενώνα, θα προκαλούσε αντιρρήσεις. Παράλληλα όμως θα μπορούσε αυτό το ζήτημα να μην είχε επηρεάσει ιδιαίτερα τον δημιουργό καθώς βλέπουμε ότι και στην ζωφόρο χρησιμοποίησε επίσης θέματα από το προγενέστερο μνημείο.²¹⁷

Για το θέμα του ανατολικού κεντρικού ακρωτηρίου ο Morgan συντάσσεται με την παλαιότερη υπόθεση του Thompson, η οποία έχει αναφερθεί παραπάνω, ότι δηλαδή απεικονίζεται μια ομάδα εφεδρισμού, αποτελούμενη από δύο γυναικείες μορφές, τις οποίες ταυτίζει ως Εσπερίδες που φέρνουν το μήλο που λείπει από την ανατολική μετόπη (εικ.5).²¹⁸

Είναι γεγονός ότι ο γλυπτός εναέτιος διάκοσμος του Ηφαιστίου παραμένει αποσπασματικά αποκατεστημένος και όχι ολοκληρωτικά δημοσιευμένος. Παλαιότερα ο Δελιβορριάς είχε προτείνει την ύπαρξη μιας δεύτερης Κενταυρομαχίας στο ανατολικό αέτωμα. Η ερμηνεία του αυτή είχε βασιστεί αρχικά στην άποψη της Harrison και στα θραύσματα που είχε εκείνη χρησιμοποιήσει για την αποκατάσταση του ίδιου θέματος, αλλά στο δυτικό αέτωμα, όπως ήδη έχει αναφερθεί παραπάνω.²¹⁹ Επίσης θεώρησε σωστή την ερμηνεία της Harrison για το γυναικείο κεφάλι στο Μουσείο της Αγοράς με αριθμό ευρέσεως S 429b, το οποίο αρχικά είχε θεωρηθεί ότι συμπλήρωνε την ομάδα του Εφεδρισμού (εικ. 15),²²⁰ ότι δηλαδή ανήκει στο ανατολικό κεντρικό

²¹⁵ Morgan 1963, 94.

²¹⁶ Morgan 1963, 94.

²¹⁷ Morgan 1963, 94.

²¹⁸ Morgan 1963, 95.

²¹⁹ Harrison 1956, 178.

²²⁰ Delivorrias 1997, 96. Delivorrias 1997, 90, εικ.12. .

ακρωτήριο ή καθ' αυτόν στο δυτικό αέτωμα, ενώ ερμήνευσε το λεγόμενο κεφάλι του Ευρυσθέα (εικ.16), επίσης στο Μουσείο της Αγοράς με αριθμό ευρέσεως S 907, το οποίο κάποτε είχε αποδοθεί στις μετόπες, ως κεφάλι Κενταύρου από το ανατολικό αέτωμα.²²¹

Σχετικά με το σύμπλεγμα των δύο γυναικείων μορφών (εικ.14), το οποίο παλαιότερα είχε ερμηνευτεί ως μια ομάδα Εφεδρισμού, ο Δεληβορριάς θεωρεί ότι δεν αποτελούσε ακρωτήριο, η κυρίως όψη του ήταν η πλαϊνή και ότι παριστάνει δύο συγκεκριμένες μορφές σε συγκεκριμένο μυθολογικό επεισόδιο από το δυτικό αέτωμα.²²²

Παράλληλα στην προσπάθειά του ο Δεληβορριάς να αποκαταστήσει τον εναέτιο διάκοσμο του Ηφαιστείου, συμπεριέλαβε στην σύνθεση του δυτικού αετώματος μια μορφή με χιτώνα και ιμάτιο,²²³ από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο με αριθμό εύρεσης 47⁶² (εικ.17, 18, 19), η κατασκευή της οποίας παραπέμπει στο ότι η προέλευσή της είναι αναμφισβήτητα αετωματική. Επίσης θεωρεί ότι δεν θα μπορούσε να αποδοθεί σε άλλον αθηναϊκό ναό εκτός του Ηφαιστείου. Αυτή την άποψή του την στηρίζει κυρίως στο παριανό μάρμαρο, από το οποίο είναι κατασκευασμένη η μορφή καθώς και στο γεγονός ότι το πάχος της πλίνθου ταιριάζει με το πάχος των πλίνθων των εναέτιων γλυπτών του Ηφαιστείου.²²⁴

Όμως η κατώτερη επιφάνεια της πλίνθου δείχνει διαφορετική επεξεργασία με εργαλείο από ότι οι σωζόμενες πλίνθοι άλλων γλυπτών που προσγράφονται στα εναέτια γλυπτά του ναού.²²⁵ Αυτό το πρόβλημα ο Δεληβορριάς το αντιμετωπίζει με την υπόθεση ότι η πλίνθος αυτού του αγάλματος δεν ήταν εντεθειμένη αλλά απλώς τοποθετημένη πάνω στο οριζόντιο γείσο του δυτικού αετώματος.²²⁶

Η απόδοση του Δεληβορριά της παραπάνω μορφή από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο στο Ηφαίστειο και η σχέση της με την ομάδα του Εφεδρισμού, που είχε αρχικά αποδοθεί στα ακρωτήρια, οδήγησε τον ερευνητή στο να προτείνει την υποθετική αποκατάσταση μιας Ιλίου Πέρσεως για το δυτικό αέτωμα του ναού (εικ.4).

²²¹ Delivorrias 1997, 96. Delivorrias 1997, 88, εικ. 9.

²²² Delivorrias 1997, 100.

²²³ Delivorrias 1997, 91-92, εικ. 13.

²²⁴ Delivorrias 1997, 96.

²²⁵ Delivorrias 1997, 96.

²²⁶ Delivorrias 1997, 97.

Επιπλέον ο Δεληβορριάς αποκλείει την πιθανότητα αναπαράστασης μιας Αμαζονομαχίας ή μιας Γιγαντομαχίας και θεωρεί ότι υπάρχει χιαστική νοηματική σχέση ανάμεσα στην ανατολική ζωφόρο, όπου αναγνωρίζει ένα τρωικό θέμα, και το δυτικό αέτωμα και στην δυτική ζωφόρο με το ανατολικό αέτωμα (Κενταυρομαχία). Τέλος πιστεύει ότι ένα ανδρικό κεφάλι από τον Κεραμεικό²²⁷ και ένας κορμός μιας πεπλοφόρου μορφής²²⁸ συμπεριλαμβάνονται στην εναέτια σύνθεση του Ηφαιστείου.²²⁹

Ως ακρωτήρια πάντα από το δυτικό αέτωμα υπέθεσε ότι θα μπορούσε να απεικονίζεται μια σκηνή απαγωγής, βασισμένη στην λεγόμενη Νηρηίδα από την Αγορά, Μουσείο Αγοράς S182 (εικ.20),²³⁰ ωστόσο τα θραύσματα οδηγούν στην αποκατάσταση μιας ομάδας Νικών, οι οποίες ταιριάζουν τόσο στο μέγεθος και στους τóρμους ένθεσης των γωνιακών βάσεων όσο και στο υλικό κατασκευής.²³¹

²²⁷ A. Delivorrias, *Attische Giebelskulpturen und Akrotere des fünften Jahrhunderts*, Tübinger Studien zur Archäologie und Kunstgeschichte I (Tübingen 1974) 164-166, σημ. 1, αρ. 2, πιν. 56b-d, 57.

²²⁸ O. Palagia, “Δύο θραύσματα κλασσικής γλυπτικής”, στο H. Kyrieleis, επιμ., *Archaische und klassische griechische Plastik: Akten des Internationalen Kolloquiums* από22-25. Απρίλιος 1985 στην Αθήνα. (Mainz 1986) 85-88. πιν. 110.

²²⁹ Delivorrias 1997, 100.

²³⁰ Boardman 1993, 178. εικ. 116. Delivorrias 1997, 107, σημ. 57.

²³¹ Delivorrias 1997, 100

Κεφάλαιο IV

Το εικονογραφικό πρόγραμμα του γλυπτού διακόσμου του Ηφαιστείου:

Κλείνοντας λοιπόν την έρευνα για τον γλυπτό διάκοσμο του Ηφαιστείου καλό θα ήταν να επιχειρήσουμε μία συνοπτική αλλά και εμπειριστατωμένη ανακεφαλαίωση των βασικών εικονογραφικών προγραμμάτων του μνημείου, όπως αυτά παρουσιάστηκαν στην εργασία καθώς και μία παρουσίαση των βασικών και πιο σύγχρονων απόψεων και θεωριών σχετικά με την θεματογραφία και την ιδεολογία των θεμάτων.

Οι μετόπες του Ηφαιστείου είναι αναμφισβήτητα το πιο καλοδιατηρημένο κομμάτι της αρχιτεκτονικής διακόσμησης του μνημείου. Έχουν υποστεί βέβαια σημαντικές καταστροφές από καιρικά φαινόμενα και βανδαλισμούς, ωστόσο βρίσκονται σε πολύ καλύτερη κατάσταση από τις ζωφόρους και τα αετώματα. Πολύ σημαντικό επίσης είναι το γεγονός ότι σώζονται στην αρχική τους θέση επάνω στο ναό και σε συνδυασμό με την καλή κατάσταση των ανάγλυφων έχουν βοηθήσει σημαντικά τόσο στην αναγνώριση των θεμάτων όσο και στην ταύτιση των μορφών, χωρίς βέβαια να λείπουν κι εδώ, όπως και στα υπόλοιπα αρχιτεκτονικά τμήματα, τα προβλήματα.

Ο αριθμός των εξ' ολοκλήρου ανάγλυφων μετοπών είναι σαφώς περιορισμένος, σε σχέση με τις μετόπες άλλων ναών, όπως για παράδειγμα του Παρθενώνα. Οι ανάγλυφες μετόπες περιορίζονται στην ανατολική πλευρά του μνημείου, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ίσως οικονομικοί λόγοι ή έλλειψη χρόνου οδήγησαν σ' αυτήν την λύση. Βέβαια ίσως ο δημιουργός είχε ως τελικό στόχο να τονίσει ιδιαίτερα την ανατολική πλευρά του ναού.

Στις δέκα μετόπες πάνω από την ανατολική πρόσοψη του ναού απεικονίζονται εννέα από τους δώδεκα άθλους του Ηρακλή, ενώ στις υπόλοιπες οχτώ, οι οποίες είναι τοποθετημένες ανά τέσσερις στην ανατολική πλευρά των δύο μακρών πλευρών, απεικονίζονται οι άθλοι του Θησέα.

Όσο αφορά στην ταύτιση των μορφών των μετοπών δεν υπάρχουν ιδιαίτερα προβλήματα. Στις μετόπες όπου απεικονίζονται οι άθλοι του Ηρακλή η μόνη αμφισβητούμενη μορφή είναι η γυναίκα στην μετόπη με τα Μήλα των

Εσπερίδων, η οποία αρχικά είχε ταυτιστεί με Εσπερίδα, η σύγχρονη έρευνα όμως την ταυτίζει με την Αθηνά (εικ.5).

Και στις μετόπες με τους άθλους του Θησέα δεν έχουν εντοπιστεί σημαντικά προβλήματα σχετικά με την ταύτιση των μορφών. Το μοναδικό πρόβλημα περιορίζεται ανάμεσα στις μετόπες με τον Προκρούστη και τον Περιφήτη, δύο μορφές οι οποίες ταυτίζονται. Βέβαια σύγχρονοι μελετητές, όπως ο Morgan για παράδειγμα υποστήριξαν ότι η μορφή του Περιφήτη ταιριάζει εξίσου στην βόρεια και νότια πλευρά, η μορφή του Προκρούστη όμως ταιριάζει μόνο στη νότια, οπότε πιθανότατα αυτή είναι και η σωστή σειρά (εικ.2β).²³²

Η επιλογή των συγκεκριμένων θεμάτων για τις μετόπες του Ηφαιστίου έγινε πιθανότατα για να τονιστεί η ανατολική πλευρά του ναού. Οπότε η παρουσία ενός ήρωα, η λατρεία του οποίου υπήρξε πανελλήνια, καθώς κι ενός Αθηναίου ήρωα θα αποτελούσαν ίσως την πιο κατάλληλη εικονογραφία. Η προβολή του Θησέα και του Ηρακλή στις μετόπες, η κατασκευή των οποίων ανήκει στην πρώτη φάση των εργασιών του ναού, δηλαδή περίπου στα 450 π. Χ., ανήκει στη νοοτροπία της γενιάς των Μαραθωνομάχων και όχι στο ευρύτερο πνεύμα της ανωτερότητας των Αθηναίων, που εκφράστηκε με τον Παρθενώνα, όπως αναφέρει ο Λαμπρινουδάκης,²³³ και συνεργάζεται με την απόδοση της σύλληψης του εικονογραφικού προγράμματος του ναού στο γιο του Μαραθωνομάχου Μιλτιάδη Κίμωνα.

Απορία προκαλεί το γεγονός ότι σε έναν ναό αφιερωμένο στον Ήφαιστο η εικονογραφία της πρόσθιας πλευράς δεν έχει σχέση με την λατρευόμενη θεότητα, στην ουσία η παρουσία του θεού είναι ανύπαρκτη. Επομένως ο σκοπός της απεικόνισης και προβολής δύο ηρώων που έχουν σχέση με τον Μαραθώνα, του Ηρακλή και του Θησέα, σε εκείνη την δεδομένη χρονική στιγμή θα ήταν πιθανόν για να τονιστεί η νίκη των Αθηναίων εναντίον των Περσών, να προβληθεί η ανωτερότητα του αθηναϊκού πολιτικού πνεύματος και της αθηναϊκής δύναμης.

Γενικά το έργο φαίνεται να έχει στενή σχέση με την πολιτική του Κίμωνα, ο οποίος έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την Αγορά των Αθηνών και θέλησε να προσελκύσει τους κοινούς ανθρώπους.

²³² Morgan 1962. 213.

²³³ Λαμπρινουδάκης 1986. 66.

Στη συνέχεια ακολουθεί η παρουσίαση των δύο ζωφόρων του ναού του Ηφαίστου (εικ.3α, 3β). Οι δύο ιωνικές ζωφόροι εκτείνονται πάνω από τις δύο προσόψεις του ναού, εσωτερικά της περίστασης. Η ζωφόρος της ανατολικής πλευράς, σε αντίθεση με εκείνη της δυτικής, εκτείνεται εσωτερικά ως την περίσταση (εικ.1). Κι εδώ, όπως και στις μετόπες η μη συνέχιση των ζωφόρων και στις τέσσερις πλευρές του ναού, όπως στον Παρθενώνα, ίσως υπονοεί ορισμένα οικονομικά προβλήματα ή ακόμη έλλειψη πρώτων υλών. Η κατασκευή των ζωφόρων ανήκει στην δεύτερη φάση εργασιών του ναού, δηλαδή μετά το 435 π. Χ.

Όσο αφορά στην εικονογραφία των ζωφόρων, το θέμα της δυτικής ζωφόρου πάνω από το μέτωπο του οπισθοδόμου, έχει ταυτιστεί και πρόκειται για Θεσσαλική Κενταυρομαχία (εικ.3β). Το θέμα της μάχης Λαπίθων και Κενταύρων είναι ιδιαίτερα αγαπητό στους Αθηναίους λόγω της συμμετοχής του Αθηναίου ήρωα Θησέα. Η μορφή του Θησέα (εικ.7) τονίζεται με μοναδικό τρόπο καθώς βρίσκεται σε κεντρικό σημείο και μόνη της, δεν εμπλέκεται δηλαδή σε μονομαχία με Κένταυρο.

Αντίθετα με την δυτική ζωφόρο, το θέμα της ανατολικής ζωφόρου (εικ.3α) παραμένει αδιευκρίνιστο. Πάνω από το μέτωπο του προνάου απεικονίζονται σκηνές μάχης, οι οποίες διακόπτονται από δύο ομάδες θεών που παρακολουθούν. Η αρχική ερμηνεία του θέματος ανήκει στον Müller²³⁴, ο οποίος θεώρησε ότι πρόκειται για μάχη του Θησέα εναντίον των Παλλαντιδών για την κατοχή της Αθήνας. Η Ridgway συμφώνησε με την άποψη αυτή, καθώς η απεικόνιση ενός άθλου του Θησέα θα ταίριαζε τόσο με τις μετόπες όσο και με την Κενταυρομαχία της δυτικής ζωφόρου, λόγω της παρουσίας του Θησέα.²³⁵ Επίσης αυτό το θέμα δέχεται τελευταία και ο Reber.²³⁶

Η ερμηνεία αυτή ωστόσο δεν ικανοποίησε τους ερευνητές που ασχολήθηκαν αργότερα με το ίδιο θέμα. Ο Dörig αναγνώρισε μάχη του Ερεχθέα εναντίον του Εύμολπου και των Θρακών²³⁷, ενώ ο Δεληβορριάς²³⁸, ο Felten²³⁹, καθώς και οι Jeppesen²⁴⁰ και Fuchs²⁴¹ αναγνωρίζουν κάποιο

²³⁴ Morgan 1962, 222, σημ. 1. Müller, "Die erhobenen Arbeiten am Frieze des Pronaos vom Theseumtempel zu Athen" στο *Kunstarchaeologische Werke*, 4, 1-16.

²³⁵ Ridgway 1981, 85.

²³⁶ Reber 1998, 38.

²³⁷ Dörig 1985, 70-73.

²³⁸ Delivorrias 1997, 89.

²³⁹ Felten 1984, 60-66.

²⁴⁰ Jeppesen 1963, 49-50.

επεισόδιο από τον Τρωικό κύκλο. Ειδικότερα ο Felten αναγνωρίζει την μάχη Ελλήνων και Τρώων στον Σκάμανδρο ποταμό, όπου ο Ήφαιστος βοήθησε τον Αχιλλέα.

Ανεξάρτητα από το θέμα της ανατολικής ζωφόρου ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί η κεντρική μορφή, η οποία έχει απεικονιστεί στη στάση του Αριστογείτονα (εικ.8) από το σύνταγμα των Τυραννοκτόνων (η 12 ή 15 ανάλογα με τον τρόπο αρίθμησης).²⁴² Πιθανόν παραπέμπει στην πτώση της τυραννίας και στην θεμελίωση της αθηναϊκής Δημοκρατίας.

Η παρουσία του Θησέα στην δυτική ζωφόρο και πιθανόν και στην ανατολική, ο οποίος θεωρείται μυθικός θεμελιωτής της Δημοκρατίας, θεμελιώνει την ιδέα της αθηναϊκής Δημοκρατίας και τον θρίαμβό της εναντίον εσωτερικών και εξωτερικών εχθρών.²⁴³

Στο επόμενο κεφάλαιο της εργασίας αναπτύσσονται οι απόψεις σχετικά με τα αετώματα του Ηφαιστείου. Σίγουρα τα αετώματα αποτελούν το πλέον προβληματικό και ελλιπές τμήμα του μνημείου καθώς δεν έχουν διασωθεί τα εναέτια γλυπτά και μόνον υποθέσεις μπορούν να γίνουν, σχετικά με την σύνθεση. Οι υποθέσεις αυτές των ερευνητών βασίζονται κυρίως στους τόρμους ένθεσης των πλίνθων των εναέτιων αγαλμάτων που σώζονται επάνω στο οριζόντιο γείσο των αετωμάτων.

Η πρώτη συστηματική έρευνα στα αετώματα του Ηφαιστείου έγινε στα 1890 από τον Sauer, ο οποίος αναγνώρισε την Γέννηση του Εριχθονίου στο ανατολικό αέτωμα και την Θέτιδα στο εργαστήριο του Ηφαιστού στο δυτικό.²⁴⁴

Αργότερα ακολούθησε η ανακάλυψη έξι θραυσμάτων, τα οποία αναμφισβήτητα ανήκουν στις εναέτιες συνθέσεις του Ηφαιστείου. Τα θραύσματα αυτά κλόνισαν την αποκατάσταση του Sauer. Ο Thompson αναγνώρισε ως θέμα του ανατολικού αετώματος την αποθέωση του Ηρακλή.²⁴⁵ Η απεικόνιση του συγκεκριμένου θέματος στο ανατολικό αέτωμα αποτελεί κατά κάποιον τρόπο την συνέχεια της αφήγησης, η οποία ξεκινά στις μετόπες με τους άθλους του Ηρακλή και τελειώνει στο αέτωμα με την αποθέωση του ήρωα.

²⁴¹ Fuchs 1993, 440-441.

²⁴² Boardman 1993, 36, εικ. 3.

²⁴³ Reber 1998, 32-33.

²⁴⁴ Sauer 1899.

²⁴⁵ Thompson 1949, 245.

Μία μεταγενέστερη ερμηνεία προέρχεται από τον Morgan, ο οποίος θεώρησε ότι το θέμα του ανατολικού αετώματος του Ηφαιστείου θα είχε σχέση με τον κύριο κάτοχο του ναού, τον Ήφαιστο, και πιο συγκεκριμένα θα απεικονιζόταν κάποιος μύθος εξίσου σχετικός με τον Ήφαιστο και την δεύτερη θεότητα του ναού, την Αθηνά. Έτσι λοιπόν υπέθεσε ότι απεικονιζόταν η Γέννηση της Αθηνάς από το κεφάλι του Δία.²⁴⁶ Η απεικόνιση όμως του ίδιου θέματος και στον Παρθενώνα προκάλεσε αντιδράσεις.

Αργότερα ο Δελιβορριάς πρότεινε μια δεύτερη Κενταυρομαχία στο ανατολικό αέτωμα,²⁴⁷ βασισμένος σε νεότερα θραύσματα, ενώ αντίθετα η Harrison αποκατέστησε το θέμα της κενταυρομαχίας στο δυτικό αέτωμα.²⁴⁸

Ένα από τα έξι θραύσματα που βρέθηκαν στην Αγορά θεωρήθηκε ότι αποτελεί ένα από τα ακρωτήρια του ναού. Το θραύσμα αυτό απεικονίζει ένα σύμπλεγμα δύο γυναικείων μορφών. Ο Thompson διατύπωσε διάφορες υποθέσεις, όπως για παράδειγμα ότι θα μπορούσαν να είναι Εσπερίδες, γεγονός που θα συνέδεε το ακρωτήριο με τις μετόπες και την ζωφόρο, ή θα μπορούσε να αποτελεί μία ομάδα εφεδρισμού.²⁴⁹ Με την άποψη αυτή συντάχτηκε και ο Morgan.²⁵⁰

Αντίθετα ο Δελιβορριάς αποκατέστησε το σύμπλεγμα των δύο γυναικείων μορφών, όχι σαν ακρωτήριο, αλλά ως τμήμα του δυτικού αετώματος, όπου απεικονιζόταν κάποιο μυθολογικό θέμα.²⁵¹ Όσο αφορά στα ακρωτήρια ο ερευνητής θεώρησε παλαιότερα ότι απεικονιζόταν σκηνή απαγωγής, ωστόσο σήμερα πιστεύει ότι τα θραύσματα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τα ακρωτήρια αποτελούσαν Νίκες.²⁵²

Συνοψίζοντας λοιπόν τις απόψεις των ερευνητών, παλαιότερων και σύγχρονων, μπορούμε να προχωρήσουμε σε μια συνολική εκτίμηση του εικονογραφικού προγράμματος του μνημείου, όπως την αντιλαμβάνεται ο κάθε ερευνητής χωριστά.

Όσο αφορά τα θέματα που εικονίζονται στις μετόπες του Ηφαιστείου, το σύνολο των ερευνητών συμφωνεί ότι πρόκειται για άθλους του Ηρακλή στην ανατολική πλευρά και άθλους του Θησέα στις μετόπες της βόρειας και της

²⁴⁶ Morgan 1963, 94.

²⁴⁷ Delivorrias 1997, 90, 96.

²⁴⁸ Harrison 1956, 178.

²⁴⁹ Thompson 1949, 248.

²⁵⁰ Morgan 1963, 95.

²⁵¹ Delivorrias 1997, 100.

²⁵² Delivorrias 1997, 100.

νότιας πλευράς. Βέβαια η σχετικά καλή κατάσταση των μετοπών του ναού είναι η αιτία στην οποία οφείλεται η σύγκλιση των απόψεων σχετικά με την εικονογραφία.

Αντίθετα με τις μετόπες ο γλυπτός διάκοσμος των ζωφόρων και των αετωμάτων είναι τα τμήματα αυτά του ναού, τα οποία έχουν προκαλέσει διαφωνίες μεταξύ των ερευνητών.

Το θέμα της δυτικής ζωφόρου έχει ταυτιστεί και βρίσκει σύμφωνο το σύνολο των ερευνητών ότι πρόκειται για Θεσσαλική Κενταυρομαχία. Στην ανατολική ζωφόρο, όπου εμφανίζεται το πρόβλημα ταύτισης, ο Müller θεωρεί ότι πρόκειται για μάχη του Θησέα εναντίον των Παλλαντιδών για την κατοχή της Αθήνας, ενώ δεν αναφέρεται καθόλου στις αναπαραστάσεις των αετωμάτων.²⁵³

Ένας μεταγενέστερος μελετητής, ο Sauer, ασχολήθηκε κυρίως με τα αετώματα του μνημείου και αναγνώρισε ως θέμα του ανατολικού αετώματος την Γέννηση του Εριχθονίου και ως θέμα του δυτικού τον Ήφαιστο με την Θέτιδα.²⁵⁴

Αρκετά χρόνια αργότερα ο Thompson διατύπωσε μια διαφορετική άποψη σχετικά με τις παραστάσεις των αετωμάτων του Ηφαιστίου και συγκεκριμένα του ανατολικού. Υποστήριξε ότι η Αποθέωση του Ηρακλή ήταν το θέμα που απεικονιζόταν στο ανατολικό αέτωμα και προχώρησε και στην αποκατάσταση των μορφών επάνω στο αέτωμα. Όσο για το θέμα που παριστανόταν στα ακρωτήρια, θεώρησε ότι πρόκειται για μια ομάδα Εφεδρισμού.²⁵⁵

Σχετικά με το δυτικό αέτωμα η άποψη της Harrison, η οποία ασχολήθηκε και μελέτησε το τμήμα αυτό του μνημείου, ήταν ότι εκεί απεικονιζόταν μια δεύτερη Θεσσαλική Κενταυρομαχία.²⁵⁶

Ένας σχετικά σύγχρονος μελετητής, ο Morgan, συντάχτηκε με την άποψη ενός από τους πρώτους μελετητές του μνημείου, τον Müller, όσο αφορά στο θέμα της ανατολικής ζωφόρου, ότι πρόκειται δηλαδή για μάχη του Θησέα εναντίον των Παλλαντιδών.²⁵⁷ Στο ανατολικό αέτωμα υπέθεσε ότι θα πρέπει να παριστανόταν κάποιος μύθος σχετικός με τον Ήφαιστο και κατέληξε ότι η Γέννηση της Αθηνάς από το κεφάλι του Δία θα ήταν ίσως το πιο

²⁵³ Müller 1833, 1-16.

²⁵⁴ Sauer 1899.

²⁵⁵ Thompson 1949, 230-268.

²⁵⁶ Harrison 1956, 178.

²⁵⁷ Morgan 1962, 210-219.

κατάλληλο θέμα. Όσο για το θέμα του ακρωτηρίου συμφώνησε με την παλαιότερη θεωρία του Thompson για την ομάδα του Εφεδρισμού.²⁵⁸

Με την παλαιότερη άποψη του Müller συμφώνησε και η Ridgway, η οποία θεωρεί ότι ένας άθλος του Θησέα θα ήταν κατάλληλος στην ανατολική ζωφόρο σε σχέση και με την διακόσμηση των μετοπών και με την εμφάνιση του Θησέα στην Κενταυρομαχία της δυτικής ζωφόρου²⁵⁹, αλλά και ο Reber. Πρόσφατα ο Felten διέκρινε στην παράσταση της ανατολικής ζωφόρου την μάχη μεταξύ Ελλήνων και Τρώων στον Σκάμανδρο ποταμό, όπου ο Ήφαιστος βοήθησε τον Αχιλλέα, ενώ όσο αφορά στο θέμα της δυτικής ζωφόρου θεωρεί κι αυτός ότι πρόκειται για Θεσσαλική Κενταυρομαχία.²⁶⁰

Επιπλέον την μάχη του Ερεχθέα εναντίον του Εύμολπου και των Θρακών αναγνώρισε ο Dörig ως θέμα της αμφιλεγόμενης έως σήμερα ανατολικής ζωφόρου.²⁶¹

Ένας από τους πιο σύγχρονους μελετητές του Ηφαιστίου, ο Δεληβορριάς λαμβάνοντας υπόψη τις απόψεις των προγενέστερων ερευνητών διατύπωσε την εξής άποψη σχετικά με τις ζωφόρους και τα αετώματα του μνημείου. Συμφώνησε ότι στη δυτική ζωφόρο απεικονίζεται μια Θεσσαλική Κενταυρομαχία ενώ στην ανατολική αναγνώρισε κάποιο επεισόδιο από τον Τρωικό κύκλο. Ως θέματα των αετωμάτων ο Δεληβορριάς πρότεινε μια δεύτερη Κενταυρομαχία στο ανατολικό αέτωμα, ενώ στο δυτικό αποκατέστησε μια Ιλίου Πέρσιν (εικ.4). Τέλος ως ακρωτήρια υπέθεσε ότι θα μπορούσε να απεικονίζεται μια σκηνή απαγωγής, ωστόσο τα θραύσματα οδηγούν στην αποκατάσταση μιας ομάδας Νικών.²⁶²

Τέλος μπορούμε να αναφερθούμε στην πιο σύγχρονη άποψη του Reber, ο οποίος αφού πραγματεύεται όλες τις προγενέστερες απόψεις, δέχεται φυσικά την ταύτιση των μετοπών με άθλους Θησέα και Ηρακλή. Επίσης αναγνωρίζει αναμφισβήτητα μια Κενταυρομαχία στη δυτική ζωφόρο, ενώ για την ανατολική θεωρεί ότι πρόκειται για τη μυθική μάχη Θησέα-Παλλαντιδών. Αναγνώρισε βέβαια στους γυμνούς πολεμιστές της ανατολικής ζωφόρου μορφές Γιγάντων, όπως ήταν οι γιοί του Πάλλαντα, σφετεριστή του θρόνου

²⁵⁸ Morgan 1963, 91-108.

²⁵⁹ Ridgway 1981, 85, 88.

²⁶⁰ Felten 1984, 60-66.

²⁶¹ Dörig 1985, 70-73.

²⁶² Delivorrias 1997, 83-107.

της Αθήνας, στοιχείο που επιβεβαιώνει το συγκεκριμένο θέμα για το τμήμα αυτό του ναού.²⁶³

Είναι γεγονός ότι ο ναός του Ηφαίστου δεν παρουσιάζει προβλήματα μόνο όσο αφορά στα εικονογραφικά του θέματα αλλά και στην χρονολόγησή του, καθώς και για αυτό το ζήτημα έχουν διατυπωθεί αρκετές απόψεις.

Ο Λαμπρινουδάκης τοποθετεί την αρχή των εργασιών στο Ηφαίστειο στις αρχές της δεκαετίας 450–440 π. Χ. και ο Δεληβορριάς στη δεκαετία 460–450 π.Χ. Η άποψή του Λαμπρινουδάκη βασίστηκε κυρίως στα όστρακα που βρέθηκαν κοντά στο οικοδόμημα και χρονολογούνται στο δεύτερο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π. Χ. και στην τεχνοτροπία των γλυπτών των μετοπών, τα οποία χρονολογούνται περίπου στα 450 π. Χ.²⁶⁴ Επίσης η μελέτη των εγχάρακτων γραμμάτων – ενδείξεων θέσης των φατνωμάτων στην οροφή του ναού από τους Wyatt και Edmonson οδήγησε τους ερευνητές να χρονολογήσουν το ναό στο 460 π. Χ.²⁶⁵

Η παραπάνω χρονολόγηση οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το Ηφαίστειο σχεδιάστηκε και άρχισε να χτίζεται πριν ξεκινήσει το οικοδομικό πρόγραμμα του Περικλή. Επιπλέον είναι γεγονός ότι ο Περικλής δεν έδειξε ενδιαφέρον για την Αγορά καθώς δεν προώθησε κανένα έργο εκεί και ασχολήθηκε κυρίως με τα οικοδομήματα της Ακρόπολης. Αντίθετα το έργο παρουσιάζει στοιχεία, όπως η προβολή των άθλων του Θησέα και του Ηρακλή, που κατά την παράδοση βοήθησαν τους Αθηναίους στον Μαραθώνα και θεωρούνται συνετοί εκπρόσωποι των ιδεωδών της γενιάς των Μαραθωνομάχων. Τα στοιχεία αυτά μαρτυρούν την στενή σχέση του μνημείου με την πολιτική του Κίμωνα, γιου του στρατηγού του Μαραθώνα Μιλτιάδη.²⁶⁶

Η δεύτερη φάση των εργασιών στο Ηφαίστειο ξεκίνησε γύρω στο 435 π. Χ. με την κατασκευή των ζωφόρων, του δυτικού αετώματος και των απλών μετοπών. Οι εργασίες σταμάτησαν το 431 π. Χ. λόγω του πολέμου και συνεχίστηκαν μετά το 421 π. Χ. με τα ακρωτήρια και τα λατρευτικά αγάλματα του Ηφαίστου και της Αθηνάς.²⁶⁷

Στα χρόνια μετά το 425 π. Χ. τοποθετεί ο Δεσπίνης τις ζωφόρους του Ηφαιστείου. Ο Δεσπίνης θεωρεί ότι παρά τις δύσκολες στιγμές που περνούσε

²⁶³ Reber 1998, 31–48.

²⁶⁴ Λαμπρινουδάκης 1986, 66.

²⁶⁵ W. F. Wyatt και C. N. Edmonson, “The Ceiling of the Hephaisteion”, *AJA* 88 (1984) 137κ. ε.

²⁶⁶ Λαμπρινουδάκης 1986, 66. Β. Χ. Πετράκος, *Ο Μαραθών* (Αθήνα, 1995) 36.

²⁶⁷ Λαμπρινουδάκης 1986, 67.

η Αθήνα τα πρώτα χρόνια του πολέμου, οι Αθηναίοι δεν έχασαν την πίστη τους και λόγω της βαθύτερης ανάγκης τους, την συγκεκριμένη χρονική στιγμή, για θεϊκή βοήθεια, θέλησαν να συνεχίσουν και να τελειώσουν το οικοδομικό αυτό πρόγραμμα.²⁶⁸

Για το θέμα της χρονολόγησης ο Δεληβορριάς πιστεύει ότι οι μετόπες δεν μπορεί να κατασκευάστηκαν μετά το 450 π. Χ., οπότε αναθεωρεί την προγενέστερη άποψη του Dinsmoor, ο οποίος είχε χρονολογήσει το οικοδόμημα με καταπληκτική ακρίβεια στα 449-444 π. Χ. Επιπλέον, θεωρώντας δεδομένο ότι οι ζωφόροι είναι μεταγενέστερες των μετοπών, αντικρούει και την άποψη της v. Bockelberg, η οποία είχε τοποθετήσει τις ζωφόρους μεταξύ του 430 και του 425 π. Χ., βασισμένη κυρίως στα τεχνοτροπικά γνωρίσματα των γλυπτών.²⁶⁹ Το κύριο επιχείρημα του Δεληβορριά ενάντια στην άποψη της v. Bockelberg βασίζεται στα ιστορικά γεγονότα εκείνης της περιόδου, η αρχή της β' φάσης του Πελοποννησιακού πολέμου, γεγονότα τα οποία έβαλαν την ανεξίτηλη σφραγίδα τους στην μοίρα της Αθήνας και οι ανυπερέβλητες δυσκολίες του πολέμου δεν θα ευνοούσαν την συνέχεια του οικοδομικού προγράμματος του Ηφαιστείου.²⁷⁰

Έτσι ο Δεληβορριάς τοποθετεί τις μετόπες πριν από το 450 π. Χ. και τις ζωφόρους στην πενταετία 436-431 π. Χ., με *terminus post quem* την αποπεράτωση του χρυσελεφάντινου αγάλματος της Αθηνάς Παρθένου και *terminus ante quem* το ξέσπασμα του Πελοποννησιακού πολέμου. Παράλληλα πιστεύει ότι την χρονιά που υπογράφηκε συνθήκη με τους Σπαρτιάτες, δηλαδή στα 454/453 π. Χ., ξεκίνησαν και οι εργασίες στο κτίριο και κατά συνέπεια το τοποθετεί στο οικοδομικό πρόγραμμα του Κίμωνα.²⁷¹

Σύμφωνα με την πιο σύγχρονη άποψη του Reber η αρχή των αρχιτεκτονικών εργασιών στο οικοδόμημα έγινε το 460 π. Χ. συμφωνώντας έτσι με την άποψη των Wyatt και Edmonson, η οποία αναφέρθηκε παραπάνω. Τις μετόπες και τις ζωφόρους τις τοποθετεί ανάμεσα στο 445 π. Χ. και στο 430 π. Χ., ενώ θεωρεί ότι η τελευταία φάση του μνημείου ολοκληρώθηκε με την κατασκευή της στέγης γύρω στα 420 π. Χ., οπότε τελείωσαν και οι αρχιτεκτονικές εργασίες. Λίγο αργότερα στο 416 π. Χ.

²⁶⁸ Despinis 1971, 60.

²⁶⁹ v. Bockelberg, 1979, 46-48.

²⁷⁰ Delivortias 1997, 93-95.

²⁷¹ Delivortias 1997, 95.

ολοκληρώθηκε και η κατασκευή των λατρευτικών αγαλμάτων καθώς και ο εξοπλισμός του ναού.²⁷²

Ο Reber υποστήριξε την άποψη ότι οι εργασίες στο Ηφαιστείο ξεκίνησαν περίπου το 460 π. Χ. και συνέδεσε αυτή την χρονολόγηση με τις δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις του πολιτικού Εφιάλτη το 462/461 π. Χ. Η βασική του θέση είναι ότι η εικονογραφία του μνημείου, κυρίως με την παρουσία του Θησέα στη στάση του Αριστογείτονα από το σύνταγμα των Τυραννοκτόνων (εικ.8) στην ανατολική ζωφόρο, εξυπηρετεί το πολιτικό μήνυμα της αθηναϊκής δημοκρατίας και μάλιστα όπως την αντιλαμβάνονταν οι χειρωνακτικές τάξεις που προστάτευε ο Ήφαιστος, οι οποίες κερδίζουν σημαντική δύναμη στην άσκηση της εξουσίας με τις μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη και αποφασίζουν να χτίσουν το ναό.²⁷³

Τέλος μένει ένα ακόμη πρόβλημα, το οποίο δεν έχει συζητηθεί, ωστόσο η σύγχρονη έρευνα έχει βρει την λύση του. Πρόκειται για την ταύτιση του ναού. Σήμερα το σύνολο των ερευνητών συμφωνεί ότι πρόκειται για ναό του Ηφαιστού, παρά την παλαιότερη ταύτιση του ναού με την λατρεία του Θησέα, λόγω της εκτεταμένης παρουσίας του ήρωα επάνω στο μνημείο.

Επίσης η παλιότερη απόδοση του ναού από την Harrison στην Εύκλεια Άρτεμη, θεά που τιμήθηκε μετά την μάχη του Μαραθώνα, δεν βρήκε ανταπόκριση. Η Harrison υποστήριξε την θεωρία της κυρίως στην περιορισμένη παρουσία του Ηφαιστού στον γλυπτό διάκοσμο του ναού και παράλληλα στην προβολή του Ηρακλή και του Θησέα στις μετόπες, ηρώων που έχουν σχέση με τον Μαραθώνα. Επιπλέον η τοπογραφική θέση του μνημείου δεν ανταποκρίνεται στις περιγραφές του Πausανία (1, 14, 6) και τέλος θεωρεί ότι η στενότητα του σηκού αποκλείει την ύπαρξη των δύο χάλκινων λατρευτικών αγαλμάτων που υπήρχαν στο Ηφαιστείο.²⁷⁴

Κλείνοντας θεωρώ σκόπιμο να αναφέρω την προσωπική μου άποψη σχετικά με το εικονογραφικό πρόγραμμα του Ηφαιστείου. Ξεκινώντας λοιπόν από τις μετόπες το θέμα είναι αναμφισβήτητα άθλοι Ηρακλή και Θησέα. Η προβολή των συγκεκριμένων ηρώων, σε συνδυασμό με την παντελή απουσία του Ηφαιστού, θεωρώ ότι έχει να κάνει με την ιδεολογία που θέλησε να προβάλλει ο Κίμωνας στους Αθηναίους πολίτες σχετικά με την Δημοκρατία.

²⁷² Reber 1998, 32-33.

²⁷³ Reber 1998, 46-48.

²⁷⁴ Harrison 1978, 220.

Θέλησε να προβάλει τη νίκη των Ελλήνων εναντίον των Περσών με σκοπό να εξάρει την ανωτερότητα του ελληνικού πνεύματος και της ελληνικής δύναμης απέναντι σε κάθε είδους εχθρό, εσωτερικό και εξωτερικό.

Παράλληλα ο Κίμων, πιθανόν θέλοντας να αυξήσει το πολιτικό του κύρος, συνέδεσε το όνομά του με μια ιδιαίτερη τιμή προς τον Θησέα, με την προβολή μιας λατρείας που περιέκλειε στην ουσία της την παράδοση της Αθήνας και που ταυτόχρονα θεωρήθηκε ότι κι αυτή είχε συμβάλλει στην σωτηρία των Αθηναίων κατά τα Μηδικά.²⁷⁵

Το θέμα της δυτική ζωφόρου επίσης είναι αναμφισβήτητο. Πρόκειται για Θεσσαλική Κενταυρομαχία, ενώ στην ανατολική ζωφόρο θεωρώ ότι απεικονίζεται μια μάχη μεταξύ Ελλήνων και βαρβάρων. Ίσως είναι κάποιο επεισόδιο από τον Τρωικό κύκλο με κεντρική μορφή τον Ήφαιστο που είναι και η κύρια θεότητα του ναού. Ωστόσο θεωρώ πολύ πιθανή και την παλαιότερη άποψη ότι πρόκειται για κάποιον μύθο σχετικό με τον Θησέα, ίσως την μάχη του με τους Παλλαντίδες, καθώς ο ήρωας εμφανίζεται σε όλα τα επιμέρους εικονογραφικά τμήματα του μνημείου, οπότε πιθανότατα θα μπορούσε να εμφανίζεται κι εδώ.

Επιπλέον η στάση της κεντρικής μορφής της ανατολικής ζωφόρου (εικ.7) στην στάση του Αριστογείτονα από το σύνταγμα των Τυραννοκτόνων θα μπορούσε να παραπέμπει στον Θησέα, τον θεωρούμενο θεμελιωτή της Αθηναϊκής Δημοκρατίας, υπονοώντας την πτώση της τυραννίας και τον θρίαμβο της Δημοκρατίας ενάντια σε κάθε εσωτερικό και εξωτερικό εχθρό. Επομένως θα μπορούσε να απεικονίζεται μάχη του Θησέα εναντίον των Παλλαντιδών, ενός εσωτερικού εχθρού δηλαδή, αφού ήδη σε άλλα σημεία παριστάνεται μάχη του Θησέα εναντίον εξωτερικών, μη αθηναϊκών δηλαδή εχθρών, των Κενταύρων για παράδειγμα.

Όσο αφορά στα αετώματα η γνώμη μου είναι ότι θα απεικονιζόταν ένα θέμα σχετικό με τα υπόλοιπα εικονογραφικά τμήματα του μνημείου. Ίσως κάποιος μύθος σχετικός με τον Θησέα ή τον Ηρακλή θα ήταν δυνατό να απεικονίζεται στα αετώματα του Ηφαιστείου.

Η χαρακτηριστική απουσία της έντονης παρουσίας του Ηφαίστου από την εικονογραφία του Ηφαιστείου (ο θεός αναγνωρίζεται με μεγάλη πιθανότητα ως καθιστός στην ανατολική ζωφόρο, εικ.3α) σε συνδυασμό με

²⁷⁵ Λαμπρινουδάκης 1986. 32.

την συνεχή παρουσία του Θησέα δεν σημαίνει ότι ο ναός δεν ήταν αφιερωμένος στον Ήφαιστο. Ίσως η παρουσία αυτή του Θησέα εξυπηρετούσε το πολιτικό μήνυμα της αθηναϊκής Δημοκρατίας, όπως το αντιλαμβάνονταν οι χειρωνακτικές τάξεις που προστάτευε ο Ήφαιστος την συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Επιπλέον ίσως στόχος του πολιτικού εμπνευστή ο οποίος πιθανότατα είναι ο Κίμωνας, όπως τελικά προκύπτει από την χρονολόγηση του μνημείου, ήταν να κρατήσει ακμαίο το ηθικό των Αθηναίων ύστερα από τη νίκη εναντίον των Περσών και παράλληλα να αυξήσει το πολιτικό του κύρος, συνδέοντας το όνομά του με την λατρεία του Αθηναίου ήρωα Θησέα.

Γενική Βιβλιογραφία:

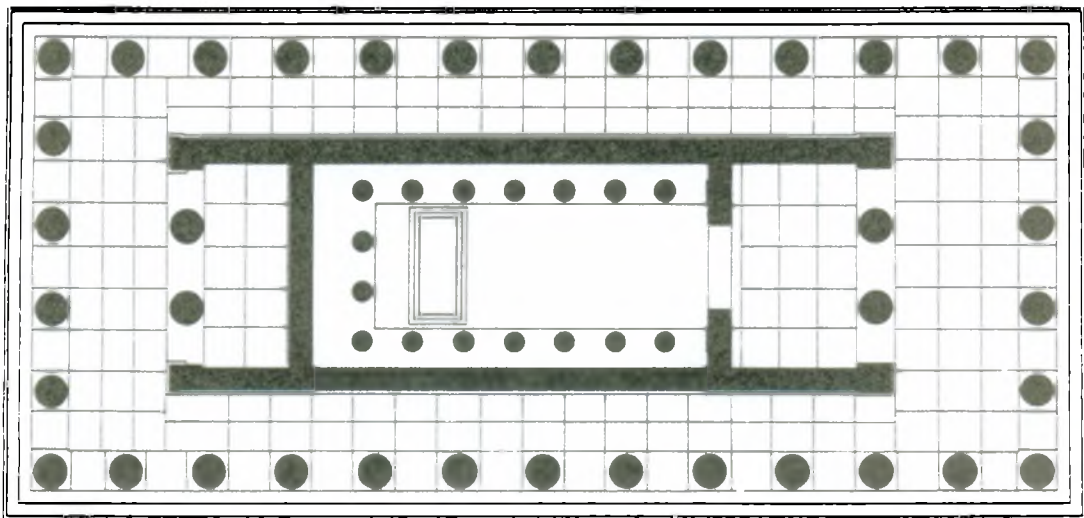
- 1) C. O. Müller, *Die erhobenen Arbeiten am Friesse des Pronaos vom Theseumtempel zu Athen erklärt aus dem Mythos von den Pallantiden* (1833).
- 2) Gurlitt και Ziller, "Attische Bauwerke: I, Das Theseion", *Zeitschrift für bildende Kunst*, VIII (1873) 86-91.
- 3) L. Curtius, "Die Tempelgiebel von Olympia" στο *Abhandlungen des Königlichen preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin* (1891) 5 κε.
- 4) B. Sauer, *Das Sogenannte Theseion und sein plastischer Schmuck* (Leipzig, 1899).
- 5) W. B. Dinsmoor, "Observations on the Hephaisteion", *Hesperia*, Supplement 5 (Athens, 1941).
- 6) H. A. Thompson, "The Pedimental Sculpture of the Hephaisteion", *Hesperia* 18 (1949) 230- 268.
- 7) E. B. Harrison, "The West Pediment of the Temple of Hephaistos", *AJA* 60 (1956) 178.
- 8) Ch. H. Morgan, "The Sculptures of the Hephaisteion: I. The Metopes, II. The Friezes", *Hesperia* 31 (1962) 210- 219.
- 9) Ch. H. Morgan, "The Sculptures of the Hephaisteion: III. The Pediments, Akroteria and Cult Images", *Hesperia* 32 (1963) 91- 108.
- 10) K. Jeppesen, "Bild und Mythos an dem Parthenon: Zur Ergänzung und Deutung der Kultbildausschmückung, des Frieses, der Metopen und der Giebel," *Acta Archaeologica* 34 (1963) 49-50.
- 11) G. Despinis, *Συμβολή στη μελέτη του έργου του Αγοράκριτου* (Αθήνα, 1971).
- 12) S. v. Böckelberg, "Die Friesse des Hephaisteion", *Antike Plastik* 18 (1979) 23-50.
- 13) E. B. Harrison, "The Architectural Sculptures of the So- Called Theseum" στο *Greece and Italy in the Classical World: Acta of the XI International Congress of Classical Archaeology*, London, 3-9

- September 1978, επιμ. J. N. Coldstream και M. A. R. Colledge
(London, 1978) 220.
- 14) B. S. Ridgway, *Fifth-Century Styles in Greek Sculpture* (Princeton, 1981).
- 15) Fl. Felten, *Griechische tectonische Frieze archaischer und klassischer Zeit* (Waldsassen, 1984).
- 16) J. Dörig, *La frize est de l' Héphaisteion* (Mainz, 1985).
- 17) LIMC IV (1990) λ. Theseus, αρ. 55* (Jennifer Neils).
- 18) W. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen* (Munich, 1993).
- 19) J. Boardman, *Ελληνική Πλαστική Κλασική Περίοδος* (Αθήνα, 1993).
- 20) A. Delivorrias, "The Sculpted decoration of the So – Called Theseion: Old Answers, New Questions", στο D. B. Oliver, επιμ. *The Interpretation of the Architectural Sculpture in Greece and Rome* (Hanover and London 1997) 83- 107.
- 21) K. Reber, "Das Hephaisteion in Athen – Ein Monument für die Demokratie", *Jdl* 113 (1998) 31-48.
- 22) B. S. Ridgway, *Prayers in Stone* (1999).
- 23) G. Gruben, *Ιερά και ναοί των Αρχαίων Ελλήνων* (Αθήνα, 2000).

Κατάλογος Εικόνων:

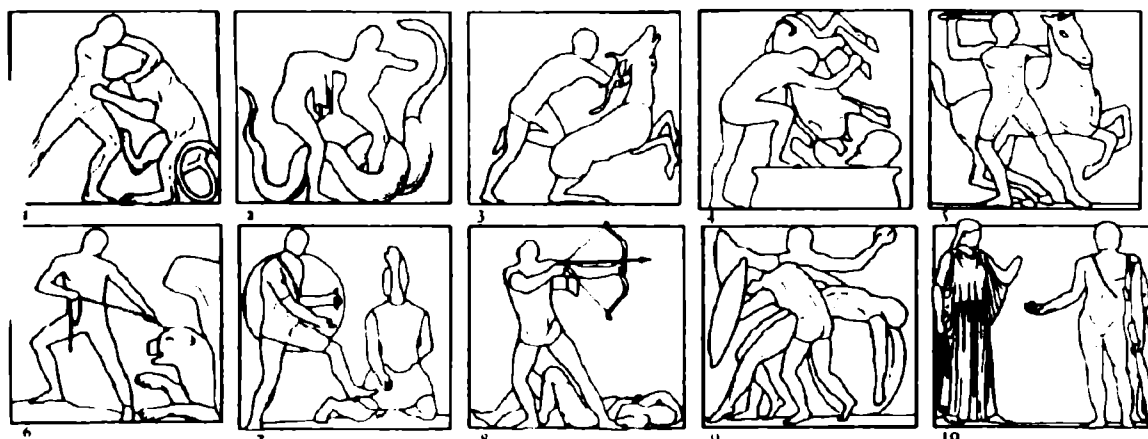
1. Ηφαίστειο. Κάτοψη του ναού.
- 2α. Ηφαίστειο. Ανατολικές Μετόπες. Άθλοι του Ηρακλή. Delivorrias 1997, 85, εικ. 2.
 - β. Ηφαίστειο. Βόρειες/Νότιες Μετόπες. Άθλοι του Θησέα. Delivorrias 1997, 85, εικ. 3.
- 3α. Ηφαίστειο. Ανατολική Ζωφόρος. Delivorrias 1997, 86, εικ. 4.
 - β. Ηφαίστειο. Δυτική Ζωφόρος. Κενταυρομαχία. Delivorrias 1997, 86, εικ.5.
4. Γραφική αναπαράσταση δυτικού αετώματος του Άγγελου Δεληβορριά. Delivorrias 1997, 96, εικ. 21.
5. Ηφαίστειο. Ανατολική Μετόπη. Τα Μήλα των Εσπερίδων. Delivorrias 1997, 88, εικ. 8.
6. Ηφαίστειο. Δυτική Ζωφόρος. Επεισόδιο του Καινέα. Delivorrias 1997, 90, εικ. 11.
7. Ηφαίστειο. Ανατολική Ζωφόρος. Θησέας. Delivorrias 1997, 89, εικ. 10.
8. Σύνταγμα των Τυραννοκτόνων. Αντίγραφο. Νεάπολη G 103-4. Boardman 1993, 36, εικ. 3.
9. Ηφαίστειο. Κορμός ανακεκλιμένης ανδρικής μορφής από αέτωμα. Αθήνα, Μουσείο Αγοράς αρ. ευρ. S 147. Thompson 1949, πίν. 49.1, 2.
10. Ηφαίστειο. Κορμός ιστάμενης ανδρικής μορφής από αέτωμα. Αθήνα, Μουσείο Αγοράς αρ. ευρ. S 1313. Thompson 1949, πίν. 50.
11. Ηφαίστειο. Κορμός Αθηνάς από αέτωμα. Αθήνα, Μουσείο Αγοράς αρ. ευρ. S 1232. Thompson 1949, πίν. 51.
12. Ηφαίστειο. Σκέλος αλόγου από αέτωμα. Αθήνα, Μουσείο Αγοράς αρ. ευρ. S 785. Thompson 1949, πίν. 52. 2.
13. Ηφαίστειο. Δεξί άκρο πόδι ντυμένης, μάλλον καθιστής μορφής από αέτωμα. Αθήνα, Μουσείο Αγοράς αρ. ευρ. S 737. Thompson 1949, πίν. 52. 4.
14. Ηφαίστειο. Σύμπλεγμα δύο γυναικείων μορφών από αέτωμα. Αθήνα, Μουσείο Αγοράς αρ. ευρ. S 429a. Thompson 1949, πίν. 54.
15. Ηφαίστειο. Γυναικείο κεφάλι από αέτωμα. Αθήνα, Μουσείο Αγοράς αρ. ευρ. S429b. Delivorrias 1997, 90, εικ. 12.

16. Ηφαίστειο. Κεφάλι Κενταύρου από αέτωμα. Αθήνα, Μουσείο Αγοράς αρ. ευρ. S 907. Delivourgas 1997, 88, εικ. 9.
- 17, 18, 19. Ηφαίστειο. Άγαλμα. Γυναικεία μορφή. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 47⁶². Delivourgas 1997, 91-92, εικ. 13.
20. Ηφαίστειο. Ακρωτήριο. Κορμός Νηρηίδας. Αθήνα, Μουσείο Αγοράς αρ. ευρ. S 182. Boardman 1993, 178, εικ. 116.
21. Ολυμπία. Ανατολικό Αέτωμα. Ν. Μουσείο Ολυμπίας. Boardman 1993, 51, εικ. 20.4.

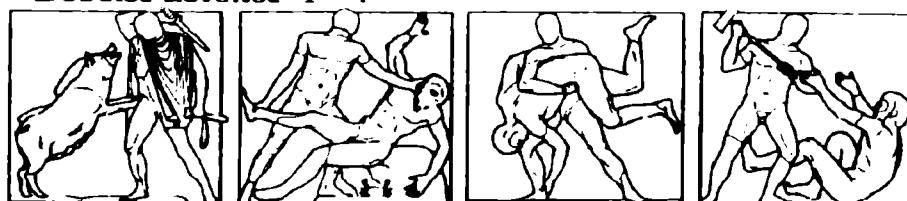
1. Ηφαίστειο. Κάτοψη του ναού

ΑΝΑΤΟΛΙΚΕΣ ΜΕΤΟΠΕΣ

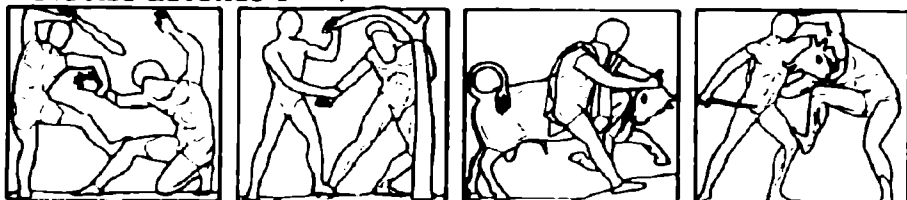
Βόρειες μετόπες 1 - 4

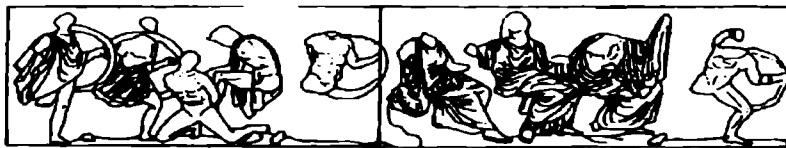
2α. Ηφαίστειο.
Ανατολικές
μετόπες. Άθλοι
του Ηρακλή.

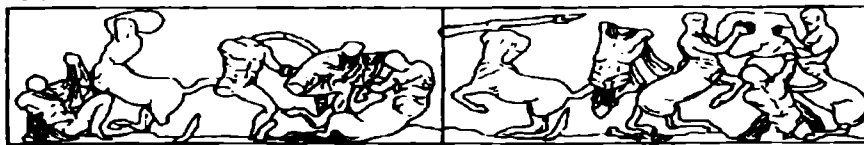
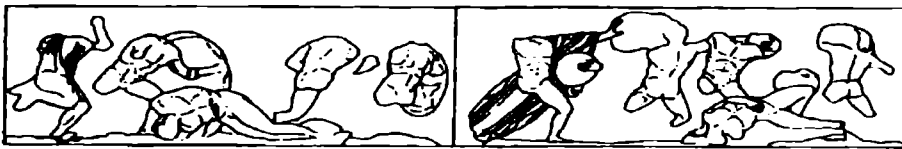
Νότιες μετόπες 1 - 4

2β. Ηφαίστειο.
Βόρειες /
Νότιες
μετόπες. Άθλοι
του Θησέα.

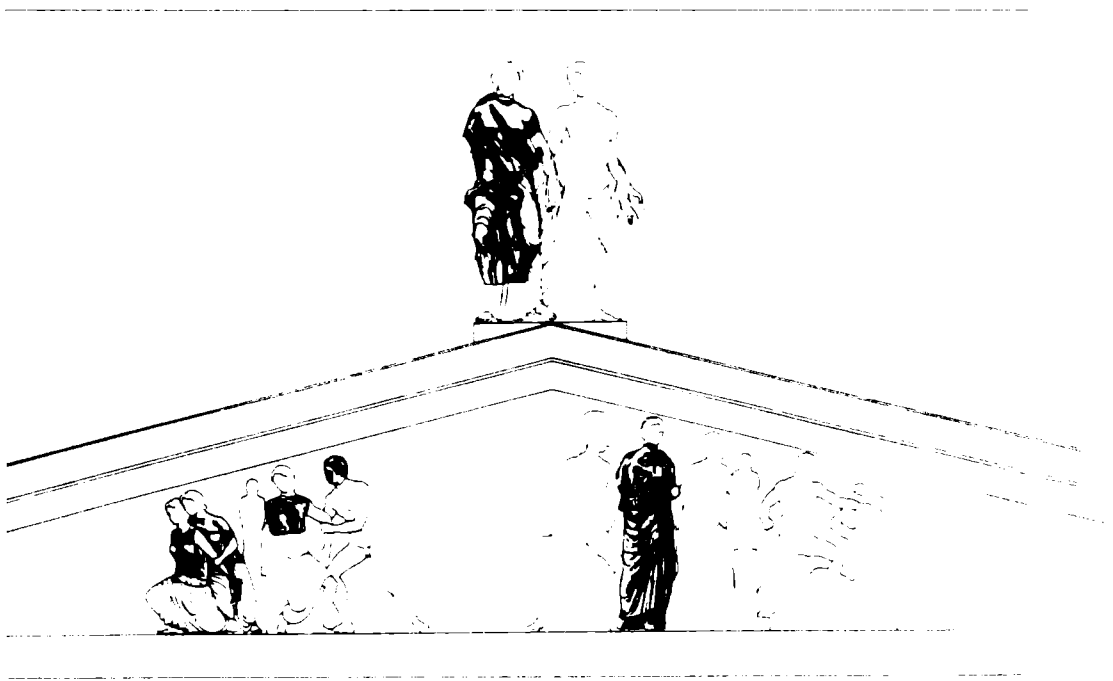

3α. Ηφαίστειο.
Ανατολική
Ζωφόρος

3β. Ηφαίστειο.
Δυτική
Ζωφόρος.
Κενταυρομαχία

4. Γραφική αναπαράσταση δυτικού αετώματος του Άγγελου Δεληβορριά

5. Ηφαίστειο.
Ανατολική μετόπη .
Τα Μήλα των
Εσπερίδων

6. Ηφαίστειο . Δυτική
Ζωφόρος . Επεισόδιο
του Καινέα

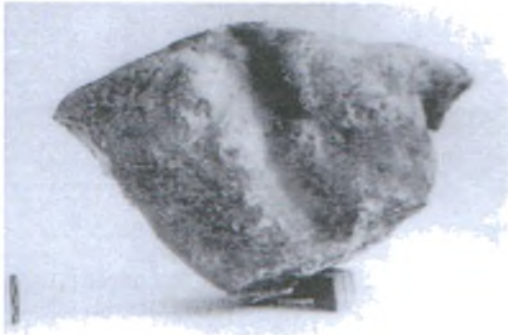
7. Ηφαίστειο .
Ανατολική
Ζωφόρος .
Θησέας

8. Σύνταγμα των
Τυραννοκτόνων

9. Ηφαίστειο Κορμός
ανακεκλιμένης ανδρικής
μορφής από αέτωμα

10. Ηφαίστειο . Κορμός Ιστάμενης ανδρικής μορφής από αέτωμα

11. Ηφαίστειο . Κορμός Αθηνάς από αέτωμα .

12. Ηφαίστειο .
Σκέλος αλόγου από
αέτωμα

13. Ηφαίστειο .
Δεξί άκρο
ντυμένης , μάλλον
καθιστής μορφής
από αέτωμα .

14. Ηφίστειο . Σύμπλεγμα δύο γυναικείων μορφών από αέτωμα

15. Ηφαιστειο .
Γυναικείο κεφάλι
από αέτωμα

16. Ηφαιστειο .
Κεφάλι
Κενταύρου από
αέτωμα

17,18,19 . Άγαλμα . Γυνακεία μορφή .

20. Ηφαίστειο .
Ακρωτήριο . Κορμός
Νηρηίδας .

21. Ολυμπία .
Ανατολικό αέτωμα
Μάντης Ν